

УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ АЛЬФРЕДА НОБЕЛЯ

КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ ТА ПЕДАГОГІКИ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА МАГІСТРА

на тему:

*«Взаємозв'язок між показниками схильності до
переживання образи та широким спектром рис
особистості студента»*

Виконав: здобувачка 2 курсу,
групи ПС-23-1вм
спеціальності 053 «Психологія»
Кареніна М.О.
Керівник: Гаркуша І.В..
PhD з соц.ком., доц.

Дніпро
2025 р.

АНОТАЦІЯ
кваліфікаційної роботи здобувача
Кареніна М.О.

на тему: **«Взаємозв'язок між показниками схильності до переживання образу та широким спектром рис особистості студента»**

Кваліфікаційна робота здобувача 2-го курсу, спеціальності 053 «Психологія» (у форматі магістр) (Університет імені Альфреда Нобеля, м. Дніпро, кафедри психології та педагогіки) присвячена проблемі взаємозв'язку між показниками схильності до переживання образу та широким спектром рис особистості студента.

У кваліфікаційній роботі наведено результати аналізу переживання образу та образливості як властивості особистості.

Переживання образу в роботі розглядається і як емоційний стан, що характеризується ситуативністю, актуальністю, динамікою, і як стійка властивість особистості (образливість), що виявляється у позаситуативності, усталеності, схильності особистості до переживання образу навіть у не емоціогенних («не образливогенних») ситуаціях.

Психологічна характеристика образу виявляється у специфічному комплексі емоційних переживань, думок, дій, реакцій, поведінки, які відбивають невідповідність суб'єктивного переживання ображеної людини об'єктивній реальності.

Доведено, що наявність додатних значимих зв'язків компонентів образливості з такими властивостями особистості, як очікування позитивного ставлення від інших, самозвинувачення, агресивність, непряма та вербальна агресія, негативізм, підозрілість, роздратованість, почуття провини, ворожість, депресивність, сором'язливість, емоційна лабільність, слабкість «Я», конформність, боязкість, залежність від групи, тривожність тощо, свідчать про причетність означених рис до стійкого переживання образу, його «підтримки» і, навіть, спричинення.

Емпірично доведено, що представників виділених груп образливості характеризує специфічне аранжування спектру рис особистості, що вивчаються, причому, відмінності виявляються не у їх наявності, або відсутності, а в ступені їх виразу та поєднаннях.

У «образливих» осіб домінує напруженість, роздратованість, агресивність, негативізм, недовірливість, підозрілість, ревності, відсутність контролю за своїми емоціями і переживаннями, емоційна нестійкість, підвищена чутливість, виснаженість, невротичні симптоми.

Доведено, що група «необразливих» особистостей характеризуються самоінтересом, самоповагою, впевненість у собі, соціальною сміливістю, ініціативністю у соціальних контактах, незалежністю, товарииськістю, врівноваженістю тощо.

Перелік ключових слів: особистісні риси, переживання, образа, образливість, прощення, агресивність, асертивність, самовизначення.

SUMMARY

Master's Degree Project of the 2-th year student, speciality «Psychology» (Alfred Nobel University, Dnipro, Department of Psychology and Pedagogy) is devoted to the problem of the relationship between indicators of the tendency to experience resentment and a wide range of student personality traits.

The qualification work presents the results of the analysis of resentment and resentment as personality traits.

The paper considers the experience of resentment as an emotional state characterized by situationality, relevance, and dynamics, and as a stable personality trait (resentment), which manifests itself in the non-situationality, stability, and the person's tendency to experience resentment even in nonemotionally offensive situations.

The psychological characteristic of resentment is manifested in a specific set of emotional experiences, thoughts, actions, reactions, and behavior that reflect the discrepancy between the subjective experience of the offended person and objective reality.

It is proved that there are positive significant relationships between the components of resentment and such personality traits as expectations of a positive attitude from others, self-blame, aggressiveness, indirect and verbal aggression, negativism, suspicion, irritability, guilt, hostility, depression, shyness, emotional lability, weakness of the self, conformity, timidity, group dependence, anxiety, etc. indicate that these traits are involved in the persistent experience of resentment, its "maintenance" and even its causation.

It has been empirically proven that the representatives of the identified resentfulness groups are characterized by a specific arrangement of the spectrum of personality traits under study, and the differences are not in their presence or absence, but in the degree of their expression and combinations.

The "offensive" individuals are dominated by tension, irritability, aggressiveness, negativism, distrust, suspicion, jealousy, lack of control over their emotions and experiences, emotional instability, hypersensitivity, exhaustion, and neurotic symptoms.

It is proved that the group of "inoffensive" personalities is characterized by self-interest, self-respect, self-confidence, social courage, initiative in social contacts, independence, sociability, balance, etc.

Key words: personality traits, feelings, resentment, offense, forgiveness, aggressiveness, assertiveness, self-determination

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПЕРЕЖИВАННЯ ОБРАЗИ ...	7
1.1. Поняття феномену переживання образи	7
1.2. Образливість як емоційний стан особистості.....	11
1.3. Функції та підходи до переживання образи.....	19
1.4. Образа та прощення	35
Висновки до першого розділу	42
РОЗДІЛ 2 ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕРЕЖИВАННЯ ОБРАЗЛИВОСТІ	44
2.1. Процедура та методи емпіричного дослідження	44
2.2. Результати та аналіз емпіричного дослідження	51
2.3. Індивідуально-психологічні особливості асертивності, впевненості у собі та самоствавлення у осіб з різним типом образливості ...	60
Висновки до другого розділу	87
ВИСНОВКИ	91
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	101

ВСТУП

Обґрунтування актуальності теми. У сучасному суспільстві зростає інтерес до розуміння емоцій, управління емоційними станами, як в міжособистісній, так і в професійній сфері. Специфіка переживання образи призводить до порушень міжособистісних взаємин і процесів соціальної адаптації: ускладнює життя образливої людини і життя людей, що оточують її, створює проблеми у спілкуванні та конфліктні ситуації і руйнує захисні сили організму. Актуальність роботи зумовлена необхідністю з'ясування переживання образи (образливості), її особливостей, структури та функцій, що забезпечують особистості студента краще розуміння свої переживання, уміння керувати своїми психоемоційними станами й адаптуватися в суспільстві.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити взаємозв'язок між показниками схильності до переживання образи та широким спектром рис особистості студента.

Об'єкт дослідження: феномен переживання образи.

Предмет дослідження: взаємозв'язок між показниками схильності до переживання образи та широким спектром рис особистості студента.

Гіпотеза дослідження полягає у припущенні, що між показниками схильності до переживання образи та широким спектром рис особистості є зв'язок.

Емпіричні гіпотези:

- є наявність взаємозв'язків між показниками образливості та більшістю показників агресивності;

- схильність до переживання образи, як стійка риса особистості може виявлятися у особливостях асертивної поведінки;

- збільшення значення показників образливості супроводжується збільшенням значень таких властивостей, як невротичність, спонтанна агресивність, депресивність, сором'язливість і одночасно зменшення значень факторів товарищескості, врівноваженості, екстраверсії;

- схильність до переживання образи (образливість) тісно пов'язана з порушенням процесу адаптації особистості;

- переживання образи найбільше пов'язано з такими емоціями та властивостями як: гнів, агресивність, тривожність, дратівливість, нервозність, почуттям провини, непевненістю у собі, низькою самооцінкою, схильністю до залежних відносин, порушенням соціальної адаптації тощо.

Для досягнення поставленої мети, об'єкту та предмету нами сформульовані такі завдання:

1. Провести теоретичний аналіз наукових досліджень феномену переживання образи.

2. Розкрити функції і підходи до переживання образи.

3. Розглянути поняття «образи» та «прощення».

4. Провести емпіричне дослідження.

5. Інтерпретувати результати дослідження.

Методи дослідження: Для розв'язання поставлених завдань і досягнення мети дослідження використовувався комплекс методів: а) *теоретичні* – метод системного аналізу теоретичних наукових підходів і концепцій; б) *емпіричні* – опитувальники: для дослідження феномену образливості використано: оригінальний «Тест-опитувальник схильності до переживання образи» (ТОСОБ-1) та процедура «Самооцінка компонентів образливості» (ТОСОБ-2) (модифікація методики Т. Дембо та С. Рубінштейн); «Опитувальник рівня агресивності» А. Басса, А. Даркі; для вивчення рис особистості, що гіпотетично пов'язані з показниками образливості, застосовано: комплекс методик, що розроблені О.П. Санніковою «Тест-опитувальник якісних показників агресивності», «Тест-опитувальник соціальної адаптивності» «Тест-опитувальник компонентів асертивності» (ТОКАС). Крім того, в дослідженні використовувалися: «Опитувальник самоствавлення» В.В. Століна; «Тест впевненості в собі» В.Г. Ромека; «Діагностика емоційного інтелекту» Н. Холла; Фрайбурзький багатофакторний особистісний опитувальник (FPI); 16-PF особистісний тест Р. Кеттелла; в) *математично-статистичної обробки емпіричних даних* –

здійснювалась за допомогою комп'ютерної програми SPSS 21.0 for Windows. Зокрема, застосовано методи кількісного (кореляційний, факторний, застосування t-критерію Ст'юдента для пошуку суттєвих відмінностей між групами) та якісного аналізу даних.

Емпірична база дослідження: проводилося на базі закладів вищої освіти м. Дніпро. В емпіричному дослідженні приймали участь респонденти у кількості 90 осіб. Основна вибірка – це студенти віком від 23 до 40 років.

Теоретико-методологічна основа роботи є принцип системно-структурного підходу до розуміння особистості (Б.Г. Ананьєв, В.А. Ганзен, О.М. Леонт'єв, С.Д. Максименко, В.М. Мерлін та ін.); теорії емоцій та емоційної регуляції діяльності (В.К. Вілюнас, Т.С. Кириленко, Е.Л. Носенко, О.Я. Чебикін); теорія емоційності (В.Д. Небиліцин, А.Ю. Ольшаннікова, І.В. Пацявічус, І.В. Переверзева, В.А. Пінчук, О.П. Саннікова та ін.); уявлення про образу як про емоційне переживання (З.А. Агеева, О.О. Апуневич, Ф.Ю. Василюк, М.С. Гриценко, К.С. Ізард, Є.П. Ільїн, О.М. Леонт'єв, А.Н. Мосіна, С.Л. Рубінштейн, К. Хорні, Ю.В. Щербатих); переживання образи як порушення соціальної адаптації (О.О. Апуневич, О.В. Кузнецова, Ю.М. Орлов, Ф. Перлз, Е. Шостром).

Теоретична значущість. Теоретично експліковано й емпірично досліджено психологічні компоненти схильності до переживання образи (образливості): формально-динамічні, що відображають динаміку та перебіг ознак (чутливість до переживання образи, усталеність, широта поширення, виразність прояву) та якісні компоненти, що відображають сутність цього феномена (емоційний, когнітивний, поведінковий, контрольно-регулятивний).

Практична значущість полягає у можливості використання отриманих результатів практикуючими психологами (зокрема, спеціалістами психологічних служб навчальних закладів) в процесі психоконсультативної, психокорекційної, психотерапевтичної роботи.

Апробація результатів дослідження. Зміст та основні результати магістерського дослідження обговорювались автором на таких *міжнародних науково-практичних конференціях* Кареніна М.О. Щодо розуміння образи в

християнстві, ісламі і буддизмі. Практична психологія у сучасному вимірі: XV Міжнародна науково-практична конференція науковців та студентів: тези доповідей. Дніпро, 26 березня 2024 року, [Електронне видання]. Дніпро: Університет імені Альфреда Нобеля, 2024. 333 с. С. 134-135.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаної літератури, який налічує 70 джерел. Робота містить 18 таблиць, 10 рисунків та 1 додаток. Загальний обсяг роботи 114 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПЕРЕЖИВАННЯ ОБРАЗИ

1.1. Поняття феномену переживання образи

У психологічному розумінні поняття «образи» відбивається життєвий досвід людства та узагальнення його у філософії та релігії. Перші згадки про образу пов'язані з появою міжособистісних соціальних відносин на зорі людської цивілізації. Незважаючи на те, що образа є досить зрозумілим для будь-якої людини переживанням, в різні історичні часи і різних культурах, цей термін трактувався неоднозначно. Більшою мірою образа вивчалася і була відображена в релігійних і філософських трактатах, як емоція, що впливає на взаємини між людьми.

Найбільш ранні згадки про переживання образи знаходяться в релігійних джерелах. Поняття образи, наслідки її переживання для людини, взаємини людини з вищою силою в стані образи, зустрічаються в різній релігійній літературі більшості відомих конфесій. Релігійні джерела, як стародавні правила устрою людського суспільства давали певні роз'яснення щодо переживання образи, ставлення до неї, ситуації, коли вона може виникати і коли образу потрібно подолати через прощення. Як приклад розглянемо розуміння образи в християнстві, ісламі і буддизмі.

Переживання образи визначалося в християнстві як гріх. Образа – це гріх, тому вона діє на людину негативно, руйнівню і сама приводить його до гріхів ще більших – страждань і трагічних наслідків. Для скривдженого єдиний шлях прийти до бога – зрозуміти і пробачити образу. Причиною образи в християнстві вважалася гординя – ображається тільки та людина, яка вважає свої думки, установки тощо єдино правильними, не враховуючи позиції інших людей і навіть Бога. У християнстві право вирішувати, що є добро, а що зло належить Богу. Після вигнання з раю, людина відмовилася від безумовного прийняття справедливості

світу і ввела свою систему оцінок. Людина сама почала мислити як творець: «добро це те, що мені приносить задоволення і корисно, а те, що для мене неприємно, дискомфортне – це зло». Порушення власної системи цінностей сприймається як нанесення збитку і викликає емоційну реакцію – образу. *Особливістю переживання образу* в християнстві, є те, що воно нерозривно пов'язане з темою «прощення» – ядром християнської аскетичності. Не можна зберігаючи образу на ближнього, говорити про любов до Бога. Поки людина знаходиться в стані образу, вона злиться, хоче помститися, і це віддаляє її від Бога. У православ'ї вважається, що всіх людей, котрі ненавидять, треба прощати, це сприяє духовному зростанню обох сторін – і кривдника, і скривдженого, та припиненню конфлікту між ними.

Образа вважається гріхом і у мусульман – «ухиленням від волі Аллаха», адже тільки він може вирішувати, гріховний чи ні вчинок людини. Правовірний мусульманин не повинен мстити за нанесену йому образу, він повинен поклатися на Аллаха, і той допоможе йому. Цікаво, що в Ісламі встановлено тимчасове обмеження на переживання образу. Мусульманам не дозволяється ображатися один на одного більше ніж три дні. Це термін, щоб усвідомити свої помилки і зрозуміти іншу людину. Мусульманська релігія говорить про образу, як про «важке почуття, яке роз'їдає зсередини». Переживаючи образу неможливо нормально жити і здійснювати повноцінне богослужіння. Образа витісняє всі здорові думки, не дає можливості зануритися в роздуми про Аллаха. Доти мусульманин не пробачить іншого, йому складно що-небудь робити, і тільки прощення приносить рятування від цього обтяжливого переживання. У мусульманстві переживання образу також пов'язане з надмірною гордістю і небажанням людини дотримуватися встановлених релігією правил життя в людському суспільстві: «Крик болу від образу – це батіг Всевишнього Аллаха. Він шмагає їм серця, коли бачить, що вони схилилися не до нього. І якби не цей батіг, то раб Аллаха заснув би під тінню насолоди від своєї так званої сили і високого становища, а це завеса, яка приховує раба від його Господа» (Коран 72:13)¹.

¹ Сучасний тлумачний словник укр. мови: 50000 слів / За заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В.В. Дубічинського. Х.: ВД «Школа», 2006. 832 с

В цілому християнство та іслам приблизно однаково розуміють переживання образи: «образа» – це гріх, причиною її являється надмірна гординя і відхилення від встановлених релігійних правил, кращий вихід з переживання образи – прощення.

Інший погляд на розуміння образи існує в буддизмі. Переживання образи в буддизмі виникає від невігласькості, недосвідченості людини, її нерозуміння законів природи, недостатньої мудрості, яку вона не встигла придбати в процесі перероджень. Якщо у християнстві та мусульманстві образа вважається гріхом, тобто ухиленням волі людини до зла, то у буддизмі, навпаки, образа – це «ухилення розуму у бік дурості». Переживання образи в буддизмі, суперечить законам світобудови: мудра людина живе за законами природи і бере життя у всіх її проявах, любить людей та інших живих істот, має доброзичливий настрій, не противиться злу та не ображається. «Образа» в буддизмі – це, насамперед, жалість, співчуття до іншого, співчуття до себе. Вийти за межі Сансари (на санскриті – «перехід, череда перероджень життя») можна придбавши мудрість і співчуття. Зрозуміти співчуття, можна тільки в тілі, якщо людина вміє ображатися – значить, вона вміє співчувати².

Тема образи привертала увагу вчених задовго до того часу, коли вона стала предметом дослідження психології. Історія залишила багато думок і влучних афоризмів на тему образи, які допомагали людям її зрозуміти і осмислити. У суспільстві ці мудрі думки представляли собою певні морально-етичні критерії людської поведінки.

Образа займала величезне місце в системі емоційних переживань слов'янських народів, згадки про неї є у багатьох слов'янських казках і міфах. У слов'янській міфології Образа – це богиня смерті³.

У стародавній Русі образу спочатку розуміли не як почуття, а як життєву подію. У народі образою вважалася будь-яка неприємність («Ось яка образа

² Кукушкин С., Ганус Г. (2001). Притчи. Ведический поток. Москва. Росток. 416 с..

³ Рильський М. Слово про Ігорів похід. Відновлено з: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=22662>

трапилася»)⁴. Пізніше образу стали розуміти як дії, що знижують статус людини – «Не запросив на банкет – заподіяв образу». У XII-XIII ст. основне значення слова образа – «порушення княжого права, несправедливість». Це не питання про почуття, а питання про нанесення збитку, як і за крадіжку.

У зведенні законів давньоруського права – «Русской правде» образа визначалася як заподіяння моральної чи матеріальної шкоди конкретній особі. В середніх віках образа розглядається у двох значеннях: 1) у широкому сенсі слова – безправ'я, будь-яка дія, що суперечить праву; 2) у більш вузькому сенсі словесна образа. Образа могла бути здійснена дією (реальна) або словом (вербальна), при цьому вона повинна була виражати зарозумілість дійової особи, неповагу до іншої особи, яка була пов'язана з умислом заподіяти йому тілесний або моральний збиток⁵. Таке визначення образи давали юридичні джерела, а, наприклад, психіатрія включала образу в розділ психопатології і описувала її як необґрунтоване приписування іншому провини у власних невдачах, помилках, викликане хворобливими причинами.

У літературі існує версія, що етимологічно слово «образ» утворено від «об-вида» або «от бачить» тобто «обігнути поглядом», не помітити, обділити, що в загальнослов'янських діалектах означало ганьба, паплюження, безчестя. Існує і така версія, що слово образа, могло статися від «о-біда» (О! Біда) і означало форму емоційної оцінки і переживання людини з приводу зла, зневаження, безчестя, осуду, заподіяних їй. Образу могло викликати все – заподіяний збиток, дурний відгук, непоступливість тощо⁶.

У цей час існують багато визначень феномену образи, в яких відображається різноманітність світогляду авторів концепцій. «Образа» розглядається як: негативна емоція, що виникає в результаті несправедливого ставлення до себе⁷.

⁴ Обида личная, в уголовном праве. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). СПб., 1890-1907

⁵ Обида личная, в уголовном праве. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). СПб., 1890-1907

⁶ Гусак О. Психологічні аспекти визначення поняття «образ». Матеріали XVIII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференція «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД».. Зб.наук.праць. Переяслав-Хмельницький. 2013. 272 с. Відновлено з: http://neasm.org.ua/zbirnuk_final_12_2013.pdf

⁷ Horney, K. (1991). Neurosis and human growth. New York: Norton. 376 p.

Інформацію про переживання образи можна зустріти в різних релігійних джерелах, або в джерелах, що описують психокоректувальний та терапевтичний процес, що представляє інтерес для ознайомлення, але не розкриває психологічний зміст та сутність цього феномену.

1.2. Образливість як емоційний стан особистості

Попередній аналіз літературі показав дефіцит дефініції «образи» та «образливості». Образу визначають і як емоцію⁸, емоційну реакцію⁹, як переживання¹⁰, і як афективний стан, як почуття, описують образливість як рису особистості¹¹ тощо. Проблема дефініцій психічних станів та інших психологічних феноменів є однією з методологічних проблем психології. Найбільші труднощі виникають при визначенні психічних станів, почуттів та емоцій. Загалом можна зазначити, що в науці не існує єдиного підходу до розуміння даних феноменів, і багато авторів вкладають у ці поняття різний, часом протилежний зміст.

Наведемо низку позицій науковців, котрі розглядають різницю між емоціями, станами і переживаннями. Емоції, почуття людини, – це більш-менш складні утворення. «Емоції хоча й чуттєві у своїй основі, але не наочні, вони виражають не властивості об'єкта, а стан суб'єкта, модифікації внутрішнього стану індивіда і його ставлення до навколишнього»¹². Саме Ф.Ю. Василюк розкриває взаємозв'язок між емоціями і станами наступним чином. На думку автора, стан індивіда отримує емоційний вираз, який завжди зумовлений його взаємовідносинами з навколишнім. Емоції висловлюють ставлення індивіда до навколишнього, оскільки роль його в цих взаєминах більш активна і сама емоція виражає активну спрямованість. Проте

⁸ Сокур А.В., Носенко Е.Л. (2018). Роль готовності до пробачення себе у подоланні життєвих ускладнень // Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology. Vol. VI (67). № 163. Р. 74–77

⁹ Біда, С. (2019). Базові емоції: поняття та види. Збірник наукових праць «Проблеми сучасної психології», (16). Відновлено з: <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2012-16.%p>

¹⁰ Орлова Л.Н., Шипилова И.А. (2009). Пиши обиды на песке: Психологический тренинг. Одесса: Друк, 2009. 136 с.

¹¹ Кравчук С. (2005). Психологічні особливості емоційної лабільності особистості. Соціальна психологія. № 4 (12). С. 55–63.

¹² Моначин, І. (2019). Закономірності переживань особистості в ситуації безробіття. Збірник наукових праць "Проблеми сучасної психології", (17). <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2012-17.%p>

Ф.Ю. Василюк стверджує, що не всяке ставлення до навколишнього приймає форму емоції, таке ставлення може бути виражене і в абстрактних положеннях мислення, у світогляді, в ідеології, в принципах і правилах поведінки, які людина теоретично приймає і яким вона практично слідує, емоційно їх не переживаючи. В емоціях ставлення до навколишнього, так само як і вираз стану, дано в безпосередній формі переживання. Згідно концепції Ф. Ю. Василюка, «образа», як і будь-яке інше психічне явище, може бути розглянута як емоція або стан. В зв'язку з цим логічне визначити ставлення індивіда до свого переживання, тобто місце свідомості. Автор підкреслює, що ступінь свідомості емоційного переживання може бути різною, залежно від того, якою мірою усвідомлюється саме ставлення до емоції, яка переживається. Можна відчувати, інтенсивно переживати те чи інше почуття, зовсім неадекватно усвідомлюючи справжню його природу. Це пояснюється тим, що усвідомити своє почуття – значить не просто випробувати його як переживання, а і співвідносити його з тим предметом або особою, яка його викликає і на яке це переживання спрямоване.

Існують різні точки зору на співвідношення переживання і свідомості, наприклад, С.Л. Рубенштейн пише: «Усвідомлення переживання – це завжди з'ясування його об'єктивного відношення до причин, що викликають до об'єктів, на які воно спрямоване, до дій, якими воно може бути реалізоване. Усвідомлення переживання, таким чином, завжди і неминуче – не замикання його у внутрішньому світі, а співвідношення його із зовнішнім, предметним світом»¹³. Деякі автори розглядають переживання як одиницю свідомості¹⁴, або, навпаки, переживання не завжди може бути повністю усвідомлено, тому що об'єднує свідоме і несвідоме людини¹⁵.

В роботі доцільно розглядати переживання образи саме в цьому ключі, тому що, хоча це переживання виглядає часто як, переважно, усвідомлений процес, проте багато в ньому може бути неусвідомленим. Вивчення переживання образи

¹³ Рубинштейн С.Л. (2003). Бытие и сознание. Человек и мир. СПб.: Питер, 2003. 512с.

¹⁴ Выготский Л.С. (1984). Собр. соч.: В 6 т. М.: Педагогика. Т.4. 432с.

¹⁵ Максименко С.Д. (2005). Переживання як психологічний механізм саморозвитку особистості. Педагогічний процес: теорія і практика. Зб. наук. праць. Вип. № 3. К : П/П "ЕКМО", 2005. С. 343 – 360.

через призму свідомості важливе тому, що усвідомленість або неусвідомленість цього процесу часто впливає на індивідуально-психологічні особливості переживання: глибину, інтенсивність, усталеність, тривалість тощо.

В.В. Столін відзначає образу як переживання та пов'язує її з внутрішнім конфліктом і образом «Я». Автор вважає, що переживання образи являє собою внутрішній конфлікт, неадекватне уявлення про себе. В процесі життя людина пізнає себе і накопичує про себе різні знання, ці знання становлять змістовну частину його уявлень про себе, його «Я-концепцію». Переживання образи, в більшій мірі, властиво людям, «Я-концепція» яких знаходиться в стадії формування¹⁶.

Деякі автори розглядають образу як реакцію, або афект.

Наприклад, Є.П. Ільїн вважає образу фрустраційною емоційною реакцією на несправедливе ставлення до себе, яка з'являється тоді, коли зачіпається відчуття власної гідності людини, коли людина усвідомлює, що її принижують, а вона на це не заслуговує. Це буває у випадках обману людини, невинуватих звинувачень і докорів на її адресу. Автор вважає, що образа дійсно є сильним душевним болем, жалем¹⁷. Якщо розглядати емоційні реакції як емоційні процеси, що виникли у відповідь на зовнішній вплив, слід зазначити, що емоційні реакції сильно залежать від того, як людина побачила чи зрозуміла ситуацію. Отже в цьому випадку усвідомлення теж важливий процес, який впливає на індивідуально-психологічні особливості переживання образи.

Термін «фрустрація» Є.П. Ільїн розуміє, з одного боку, як акт блокування або переривання поведінки, спрямованої на досягнення значущої мети; з іншого боку, як емоційний стан людини, що виникає після невдачі, незадоволення будь-якої сильної потреби, докорів. Отже, автор розглядає «образу» як емоційну реакцію, що виникає при зустрічі індивіда з непереборною для нього перешкодою, котра блокує досягнення поставленої мети¹⁸.

¹⁶ Столін В.В. (1983). Самосознание личности. М.:Изд-во МГУ, 1983. 284с.

¹⁷ Заброцький М.М. (2009). Емоції. Енциклопедія Сучасної України. НАН України, НТШ. К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Відновлено з: <https://esu.com.ua/article-17852>

¹⁸ Заброцький М.М. (2009). Емоції. Енциклопедія Сучасної України. НАН України, НТШ. К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Відновлено з: <https://esu.com.ua/article-17852>

О.О. Апуневич пропонує розглядати образу, як афективний стан. Авторка дає визначення афекту як емоційному стану, пов'язаному з різкою зміною важливих для суб'єкта життєвих обставин, він пов'язаний не тільки з біологічними потребам, а й соціальними відносинами. В основі афекту образи, лежить стан внутрішнього конфлікту, що переживається, і який породжений протиріччями між вимогами, що пред'являються людині і можливостями їх виконання¹⁹.

«Образу» відносять також до класу вищих емоцій – почуттів. У цьому випадку «образу» розглядається як негативне почуття, котре виникає при формуванні відносин до світу людей. Переживання почуття образи в цьому сенсі, є особливий випробовуваний суб'єктом психічний стан, де сприйняття, розуміння і знання про що-небудь виступає в єдності з особистісним ставленням до того що сприймається.

Поняття «психічний стан», «почуття», «емоція» тощо в різні часи розглядалися та всі вони характеризувалися дані поняття за різними параметрами, найбільш універсальними з яких є: тривалість, предметність і культурна обумовленість.

Ю.В. Щербатих, А.Н. Мосіна, узагальнюючи величезну кількість сучасних досліджень, розрізняють емоції, почуття, психічні стани та інші психологічні феномени наступним чином. Емоція – це внутрішня, суб'єктивна реакція людини на перебіг процесу реалізації актуальної потреби; Почуття – це культурно обумовлене, стійке, емоційно забарвлене ставлення людини до значимого для нього соціального об'єкту; Психічний стан автори визначають як один з можливих режимів життєдіяльності людини, що на фізіологічному рівні відрізняється певними енергетичними характеристиками, а на психологічному рівні – системою психологічних фільтрів, що забезпечують специфічне сприйняття навколишнього світу²⁰.

¹⁹ Чаплінська Ю.С. (2020). Фільманаліз в роботі психолога: практичний посібник. Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 96 с.

²⁰ Саннікова О.П., Бедан В.Б. (2018). Презентація інструменту оцінки схильності особистості до переживання самотності. Наука і освіта. Науково-практичний журнал Південного наукового центру АПН України. №5. С. 5-18

Враховуючи вищевикладене, можна вважати, що «образа» може виявлятися як в якості емоції, так і в якості почуття і стану. «Образа», що виникла спонтанно, швидко у відповідь на фруструючу ситуацію (можливо ситуація просто сприймається суб'єктом образи як фруструюча), цілком може бути віднесена до емоцій. «Образа», що виникла у відповідь на вчинок близької людини, від якої, як здається суб'єкту образи неможливо було б очікувати подібних дій. Окрім того, якщо така «образа» триває якийсь час і викликає неприємні переживання, вона може бути віднесена до почуттів. І нарешті, довгу «образу», що викликає зміни в значущих для людини взаєминах і його сприйнятті навколишнього світу, можна віднести до психічного стану. Але якщо людина вибирає «образу» як домінуючий спосіб реагування на різні життєві ситуації, то вона стає рисою його особистості, так постійна звичка ображатися більш за все переростає в психічну властивість особистості – «образливість».

«Образливість» саме як рису особистості, як переживання людиною несправедливості і безпорадності в результаті неузгодженості її очікувань і реальності ситуації, котра є значимою для людини, стверджує, що переживання образи може з часом зникати, або як більш тривалий емоційний стан фіксуватися і переростати в рису характеру. Таким чином, автор розрізняє образу і образливість. На думку науковців, образливість стає рисою характеру, сприяє формуванню відповідного типу особистості і порушує її адаптаційні можливості. Автори вважають, що образливість як риса особистості «дозріває» і закріплюється в підлітковому віці. Вона говорить про те, що перехід ситуативного переживання образи в стійку властивість особистості виступає як переростання емоційних реакцій на оцінку з боку інших в переживання, яке засноване на самооцінці особистості. Саме в підлітковому віці, з його загостреною емоційністю; почуттям дорослості, що формується; самосвідомістю, що розвивається; вразливістю; чутливістю до впливу соціального оточення, образа як емоційна реакція може перерости в образливість як рису особистості. Образливість відноситься до емоційних, динамічних рис, це здатність переживати образи в різноманітних

особистісно-значущих ситуаціях, навіть при мінімальному розузгодженні очікувань і реальної поведінки суб'єктів по взаємодії²¹.

Психологи, що займалися питаннями типології характерів виявили, що образливість, як риса особистості властива деяким типам особистості. (Е. Шостром, Б.С. Братусь, Е. Кречмер, К. Юнг, У. Шелдон, К. Леонгарда). Наприклад, К. Леонгард, говорить про «застрягаючий» тип особистості, як схильний до виникнення образливості. Він пов'язує це з тим, що «застрягаючий» тип особистості може патологічно стійко переживати афекти, що в свою чергу веде до більшої тривалості будь-якого переживання у «застрягаючого». Крім того, переживання може спалахнути знову, варто лише повернутися думкою до ситуації, в якій воно виникло. Людей «застрягаючого» типу легко зачепити і образити. Їх характеризують як злопам'ятних, образливих, мстивих людей. Образи в таких випадках, в першу чергу, стосуються сфери зачепленої гордості і честі²².

Аналіз літератури виявив, що образа часто визначається через причини її виникнення, тобто чинники. Вважається, що найбільш часто образу спричинюють: «почуття несправедливості», «притиснуте самолюбство», «внутрішній конфлікт», «гординя», «неузгодженість очікувань індивіда та реальної ситуації», «неправильне виховання» тощо.

«Образу» найчастіше згадують разом з поняттями справедливості і несправедливості²³. Людина ображається коли її (як їй здається), несправедливо обділяють або дорікають. Така оцінка ситуації цілком суб'єктивна, тому що з боку другої людини відчуття несправедливості може бути помилковим, а оцінка збитку перебільшена. Справедливість розуміється в літературі як поняття про належне, що містить в собі вимогу відповідності між певними взаємозв'язаними явищами. Справедливість – це оцінка, визнання, повага прав та гідності кожної людини. Синоніми слова «справедливість» – чесність, рівноправність, правильність,

²¹ Миколайчук М., Чепьолкіна О. (2020). Психологічні особливості Переживання образи та прощення у осіб 3 різними ранніми дезадаптивними схемами. Наукові записки УКУ. Педагогіка. Психологія, вип. 3. С. 91–104. Відновлено з: <https://er.ucu.edu.ua/handle/1/2505>

²² Акцентуированные личности: Пер с нем. / Карл Леонгард; Предисл. и ред. В. М. Блейхера. 2-е изд. стер. К.: Выща шк. Головное изд-во, 1989. 375 с

²³ Чебикін, О.Я. (2003). Емоційна сфера дітей та особливості її розвитку. ПНЦ АПН України. Одеса : ПНЦ АПН України. 135 с.

коректність, недоторканність. Б. Спіноза у своєму вченні про умови виникнення емоцій, однією з таких умов називає «уявлення про справедливість, що відбувається», тобто, на думку суб'єкта емоції повинен бути порушений (а може навпаки відновлений) баланс справедливості²⁴.

Отже, людина відчуває почуття несправедливості, коли не бачить визнання своєї гідності, не відчуває поваги до себе, коли їй здається, що вона не отримує того, що заслуговує. Відчуваючи «несправедливість» людина може відчувати себе до крайності приниженою, зануриться в страждання і жалість до себе, впасти у зневіру, «емоційну тупість», переставши відчувати взагалі будь-які емоції²⁵.

Р. К. Х'юсман, Дж. Д. Хетфілд розглядають образу через порушення «фактору справедливості», тобто це внутрішнє відчуття, яке виникає при оцінюванні своїх взаємин, з точки зору того, наскільки те, що вкладається у відносини, відповідає тому, що виходить з них. Образа виникає тоді, коли на думку індивіда він вклав у відносини більше, ніж отримав, у зворотній ситуації виникає почуття провини²⁶.

Ю.М. Орлов вказує, що сила та інтенсивність переживання образи залежить від очікування у процесі взаємовідносин: чим більш значущі очікування, тим більше бажань втілено в ці очікування, тим сильніше реакція на неузгодженість з реальністю. У ситуації спілкування людина мимоволі будує очікування відносно поведінки іншої людини. Це повинно забезпечити узгодженість і ефективність спільних дій. І якщо поведінка іншої людини не виправдовує наших очікувань і негативна по своєму прояву (як нам здається), спалахує, або можливо затаюється образа.

Часто поняття «образа» і «кривда» розглядаються як синоніми, проте кривда відрізняється від образи тим, що при кривді поведінка іншого не тільки відхиляється від очікувань тієї особи, котру скривдили, але й має за мету заподіяти

²⁴ Spinoza B. (2016). *The Collected Works of Spinoza, Volume II*. Princeton University Press. 792 p.

²⁵ Кальниш В.В., Пишнов Г.Ю., Дорошенко М.М., Швець А.В., Апахтін К.О., Кудієвський Я.В. (2009). Психофізіологічні особливості надійності операторської діяльності осіб в різних функціональних станах. *Український журнал з проблем медицини праці*. (2) 18.С. 51-58.

²⁶ Katherine D M. Lee. (2020). *The Effects Of Interpersonal Emotion Regulation During Conflict on Partner-Directed State Aggression*. Doctoral Dissertations. 2509. Відновлено з: <https://scholars.unh.edu/dissertation/2509>

їй страждання. Той що кривдить при цьому не відчуває почуття провини. Крім того кривда – це умисне приниження честі та гідності особи, виражене часто в непристойній формі, в той час як образа може бути заподіяна випадково. Коли образа розглядається як кривда, то вона швидше переростає в гнів і агресію²⁷.

Ряд авторів пов'язують «образу» з переживання «внутрішнього конфлікту»²⁸. Якщо взяти до уваги, що необхідними умовами виникнення внутрішнього конфлікту є: суб'єктивне почуття нерозв'язаної ситуації, неадекватна самооцінка, непомірні претензії, протилежно спрямовані мотиви самоствердження, невідповідності між потребами й неможливістю їхнього задоволення, то часто все вище перелічене ми зустрічаємо при переживанні образи.

О.Г. Шмельов визначає образу як результат неправильного виховання. Автор розрізняє «нормальну» і «необґрунтовану» образу. «Нормальна» образа, на думку О.Г. Шмельова, – реакція на неухвалю і несхвалю поведінку близьких, засмучення, викликане невідповідністю очікувань. «Необґрунтована» образа є проявом егоцентризму – сприйняття своєї точки зору як єдино існуючої, нездатність індивіда зрозуміти іншого, тобто по суті неадекватне уявлення про іншу людину. О.Г. Шмельов виділяє чотири види необґрунтованої образи: 1) демонстративна образа, помилка в очікуваннях; 2) помилкове трактування дій партнера як шкідливих; 3) помилкове трактування дій партнера як навмисних; 4) помилкове трактування подій як виникли в результаті навмисних дій партнера²⁹.

Таким чином, аналіз літератури дозволив з'ясувати різні погляди вчених на «образу» визначаючи її як фрустраційну емоційну реакцію; афект або афективний стан; почуття; емоцію; негативне емоційне переживання³⁰ тощо. Були розглянуто деякі чинники які сприяють виникненню «образи» і «образливості» як властивості

²⁷ Elison, J., Garofalo, C., & Velotti, P. (2014). Shame and aggression: Theoretical considerations. *Aggression and Violent Behavior*, 19(4), 447-453. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2014.05.002>

²⁸ Гарькавец, С. О. (2016). Гендерні особливості інсталяції образи. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. A Series of «Psychology»*, (59), 59-64. Retrieved from <https://periodicals.karazin.ua/psychology/article/view/6038>

²⁹ Яцина О.Ф. Методичні рекомендації до практичних занять з курсу «Психологія сім'ї» для студентів за напрямом підготовки 6.030102. Психологія. Ужгород, 2016. 31 с.

³⁰ Falk, M., Herpertz, S. C., Kleindienst, N., & Bertsch, K. (2017). Emotion dysregulation and trait anger sequentially mediate the association between borderline personality disorder and aggression. *Journal of Personality Disorders*, 31(2), 256-272. https://doi.org/10.1521/pedi_2016_30_247

особистості: почуття несправедливості, притиснуте самолюбство, внутрішній конфлікт, неузгодженість очікувань індивіда та реальної ситуації, неправильне виховання тощо.

1.3. Функції та підходи до переживання образи

У літературі існує інформація, що образа не є базовою, природженою емоцією³¹, перші прояви цього переживання пов'язують з раннім дитинством³². Так, Е. Блейлер, описував ранній прояв образи у дітей у віці 5-11 місяців³³.

Переживання образи, на думку науковців допомагає побудувати стосунки між батьками і дітьми. Ображаючись на батьків, дитя досліджує свої межі і допомагає батькам визначити свої потреби і домагання. М.С. Неймарк (1961) у своїх дослідженнях показала, що переживання образи легко виникає у дітей як реакція на неуспіх. Особливо це характерно для дітей із завищеною самооцінкою³⁴.

Джерелом виникнення переживання «образи» і «образливості» як властивості особистості більшість авторів вважають дитячий віковий період. Аналізуючи дослідження з даної теми, можна припустити, що існує як мінімум два підходи до розгляду образи в дитячому віці. *Перший підхід*, розкриває дитячий вік, як початок прояву перших переживань образи. *Другий* – розглядає дитинство як джерело формування особистості, схильної до образливості у зрілому віці. Наприклад, нарцисична образа (Х. Хензелер) або образливість невротичної особистості (К. Хорні).

Ю.М. Орлов стверджує, що образа, як емоція появляється в ранньому дитинстві. Автор вважає, що дитина вчиться ображатися, як і багатьом іншим

³¹ Біда, С. (2019). Базові емоції: поняття та види. Збірник наукових праць "Проблеми сучасної психології", (16). <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2012-16.%p>

³² Яцина О.Ф. Методичні рекомендації до практичних занять з курсу «Психологія сім'ї» для студентів за напрямом підготовки 6.030102. Психологія. Ужгород, 2016. 31 с.

³³ Blake, K.R., Hopkins, R.E., Sprunger, J.G., Eckhardt, C.I., & Denson, T.F. (2018). Relationship quality and cognitive reappraisal moderate the effects of negative urgency on behavioral inclinations toward aggression and intimate partner violence. *Psychology of Violence*, 8(2), 218-228. <http://dx.doi.org.unh.idm.oclc.org/10.1037/vio0000121>

³⁴ Прохоренко, Л. (2020). Психокорекція мотивації дітей із когнітивними порушеннями. *Особлива дитина: навчання і виховання*, 2(91), 75-85. <https://doi.org/10.33189/ectu.v2i91.26>

речам, наприклад, ходьбі, жестам тощо. У дитинстві переживання образи це важливий крок у розвитку. «Образа» дитини дає інформацію батькам, як з нею потрібно поводитися, тобто, дитина програмує поведінку батьків відповідно до своїх очікувань. Батьки на образі дитини реагують, переживають почуття провини, змінюють свою поведінку, і роблять те, що хоче дитина. Дитина несвідомо управляє поведінкою батьків в певних ситуаціях. Ю.М. Орлов говорить, що в основі «образи» лежить магічна свідомість. Суть якої полягає в тому, якщо людина може шляхом своїх думок і волі регулювати свою поведінку, то і рухом світу теж можна управляти, необхідно лише добре зосередитися або правильно здійснювати магічні дії. Таке сприйняття світу було характерне для первісних людей. Воно також характерне для зовсім маленької дитини, адже на першу її вимогу всесвіт довкола неї приходить в рух: її годують, переодягають тощо. Дитина відчуває себе центром цього всесвіту, вона ще не усвідомлює межі між собою і іншими людьми. Таке розмите «Я» без меж допустимо для дитини, але не для дорослої людини. Проте атавізми цього відчуття зберігаються і виявляються в емоціях у багатьох людей до глибокої старості.

Більшість авторів, котрі вивчають вікову психологію вважають, що у віці близько трьох років, дитина починає усвідомлювати свою окремість від батьків – криза «Я-сам»³⁵. Освоюючи навколишній світ, дитина виявляє себе як самостійна істота, вона досліджує свої та чужі емоції і переживання. Тобто, переживання образи в дитинстві, це якийсь пошук кордонів, дитина намагається зрозуміти, що можна робити, а чого не можна, на що можна образитися і батьки підуть назустріч, а яка «образа» абсолютно недозволена. Відбувається пошук взаємоприйняттого контакту між дитиною і значимими людьми. Пошук такого контакту відбувається взаємно, батьки, прислухаючись до своєї дитини, дозрівають духовно. Діти по-своєму виховують батьків, ображаючись і звинувачуючи, вони виробляють у них

³⁵ Сокур А. В., Грисенко Н. В. (2013). Особистісні особливості здатності до пробачення у осіб юнацького віку. Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Педагогіка і психологія». Вип. 19. С. 129–136.

певні межі поведінки, які необхідні для нормальних культурних батьків і потрібні для повноцінного розвитку підростаючої людини³⁶.

Отже, переживання образи в дитячому віці, можна розглядати, як засіб пристосування до світу, будування контакту зі значимими дорослими, спроби відчувати свої і чужі межі. Образа виконує виховну і пристосувальну функцію в людських відносинах. Проте в той же час схильність до переживання образи, тобто образливість, як риса особистості, на думку вчених, також формується в дитинстві.

К. Хорні стверджувала, що коріння образливості потрібно шукати в дитинстві. Якщо батьки вселяють дитині, що її право на існування залежить від того, наскільки вона відповідає батьківським очікуванням, правилам, нормам, чи підвищує родинний престиж, то в цій ситуації, дитині дуже складно усвідомити, що вона є індивідом зі своїми власними правами і обов'язками. У таких умовах у дитини не формується належної пошани до себе. Вона може стати невпевненою у собі, тривожною, відособленою і образливою. Спочатку вона безпорадна по відношенню до сил довкола неї, але поступово завдяки досвіду і інтуїції виробляє засоби, що дозволяють їй справлятися із зовнішнім світом і уціліти. Вона стає дуже чутливою до того, як маніпулювати іншими. Дитина, яка зростає в атмосфері страху, ненависті, позбавлення самоповаги, набуває глибоко укорінене почуття образи. Із-за страху втратити любов батьків або бути покараною, вона навіть не наслідуються допускати образу в сферу усвідомлюваних почуттів. Менш залякана дитина може виражати деяку протидію, але батьки можуть змусити її відчувати свою провину. Більш боязлива, залякана дитина не наслідуються показувати жодної незадоволеності і навіть не наважується думати про те, що батьки можуть не мати рації. Проте вона відчуває, що хтось, мабуть, не прав, і, таким чином, приходить до висновку, що раз батьки завжди мають рацію, то провина лежить саме на ній. У той же самий час поступово накопичується почуття образи на весь світ, разом зі страхом висловити свою образу³⁷.

³⁶ Чаплінська Ю.С. (2020). Фільманаліз в роботі психолога: практичний посібник. Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький : Імекс-ЛТД. 96 с.

³⁷ Svertilova N. (2014). The disposition to experience offence as a destructive characteristic of personality. *Spoleczeństwo i rodzinna*. №39(2) С.125 -135

Ю.М. Орлов вважає, що емоційна реакція ображатися є невротичною стратегією, яка виникає в ненормальних стосунках «дитина-батько». Дитина може зіткнутися з певними перешкодами (незрілість, невротичність батьків), які заважають дитині бути собою, ознайомитися зі своєю роллю, розширити поле пізнання та отримати базову довіру до зовнішнього світу і здатність адаптуватися. У результаті такого зіткнення виникає почуття образи як одна з форм психологічного захисту, яка допомагає йому тут і зараз вижити, тобто, травматичні стосунки в дитинстві, і далі в житті, примушують людину придумувати захисні стратегії. Крім того, реакція «ображатися» може стати одним з способів стереотипної поведінки у відносинах з людьми. Наприклад, якщо дитина бачить, що батьки ображаються на неї, один на одного, вона списує цей стереотип поведінки в стосунках з іншими і далі не усвідомлено застосовує його скрізь. Програма «ображатися» не дає людині можливості бачити світ в позитивних фарбах і будувати з ним гармонійні стосунки. Простіше кажучи, людина приречена бачити світ через свої невротичні окуляри «усі кривдять мене і несправедливі до мене». Невротик завжди думає, що образа допомагає йому пристосовуватися, контролювати стосунки, одним словом, виконує позитивні функції.

А.П. Ларін, О.Г. Шмельов також відзначають, що при авторитарному типі взаємодії з дорослим породжуються реальні образи, оскільки є загроза особистості і самолюбивості дитини. При надмірному потуранні, поступливості виникають образи уявні, оскільки батьки у всьому приписують відповідальність собі або іншим дорослим, знімаючи її з самої дитини³⁸.

О.О. Апуневич говорить, що прояви образи та образливості в онтогенезі пов'язані з індивідуально-характерологічними особливостями особистості, особливостями міжособової взаємодії, а також типами родинного виховання. Автор стверджує, що існують дві тенденції, які з'являються при певних типах виховання в сім'ї. *По-перше, образа, як відповідна реакція на несправедливо заподіяне, приниження, ущемлення прав* тощо. Така образа виникає, коли батьки поведуться агресивно, понад домінанто по відношенню до дитини, накладають на

³⁸ Фурманов И.А. (1996). Детская агрессивность. Минск. 192 с.

неї надмірні санкції, вимоги, заборони. *По-друге, демонстраційна образа з метою маніпулювання і досягнення бажаного.* Вона з'являється коли тип сімейного виховання характеризується виховної невпевненістю, нестійкістю, страхом втрати дитини, наданням переваги дитячих якостей, прагненням до некритичного задоволенню будь-яких потреб дитини. Все це, навпаки, веде до головування дитини над батьками³⁹.

Отже, якщо доросла людина не змогла нормально засвоїти дитячий досвід, незавершені переживання можуть стати причиною її проблем в дорослому віці. Проте, З. Фрейд говорив, що кожна людина в глибині душі вважає, що у неї є підстави бути ображеним на долю і природу за збиток, як природжений, так і нанесений їй у дитинстві; всі ми вимагаємо компенсацій за образи, нанесені в наші юні роки нашої самолюбивості. Звідси виникає претензія на виключення, на право не зважати на ті сумніви і побоюваннями, які зупиняють інших людей⁴⁰.

Психодинамічна теорія також розглядає дитячий вік як період виникнення схильності людини до образи (образливості), зокрема теорія нарцисизму Х. Хензелера та теорія неврозів К. Хорні.

Образа в психоаналізі тісно пов'язана з поняттям нарцисизму. Х. Хензелер⁴¹, вказує на те, що саме «образа» є мірою що визначає норму або патологію нарцисичної системи регуляції особистості. Він розглядає три реакції на образу: зрілу, незрілу і патологічну. Зріла реакція на образу полягає в спробі оцінити ситуацію, себе і свого кривдника, адекватно заперечити проти несправедливої критики. Людина без нарцисичних порушень вийде з переживання образи без особливих втрат для свого «Я». Незрілу реакцію Х. Хензелер розглядає у зв'язку з сильною образою або як реакцію людини з нарцисичними порушеннями, яка надзвичайно образлива. Нарцисична особистість, котра переживає образу, використовує захисні механізми, такі як регрес і заперечення – «заперечення хворобливої реальності» і підкріплення заперечення через ідеалізацію власної

³⁹ Гарькавець С. О. Особливості прояву образи у дітей різного віку та можливості її опанування. Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. Северодонецьк: Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2022. № 2(58). Т. 1. С. 77-88.

⁴⁰ Freud A. (1979). The Ego and the Mechanisms of Defense. Intl Universities Pr Inc; Revised edition. 191 p.

⁴¹ Horney, K. (1937). The neurotic personality of our time. New York: Norton.

особистості. Розглядаючи в динаміці переживання образи нарцисичної особистістю, Х. Хензелер стверджує, що інфантильні уявлення про власну велич є домінуючими у неї. Поряд із завищеною самооцінкою в процесі переживання образи до загрозливих розмірів зростають і передбачувані недоліки. У цілому уявлення про власну особистість вагається між полюсами позитивних і негативних фантазій про велич. На думку автора у переживанні образи завжди присутній об'єкт – тобто той на кого образа направлена. Нарцисична особистість сприймає світ через власні фантазії, що ускладнює взаємодію між нею і об'єктом. Образ кривдника поперемінно то звеличується, то стає нікчемним в очах нарцисичної особистості. Цей процес пов'язаний з тим, що виникнення високої самооцінки нарциса значною мірою залежить від об'єкту, проте для підтримки цієї самооцінки він повинен зберігати відчуття незалежності. Адекватне реальне поводження з об'єктом перешкодило б запереченню і ідеалізації, розкривши недоліки, тому нарцисична особистість наділяє об'єкт фантазіями, що мають характер надособистісного. На думку Х. Хензелера такі фантазії відповідають ранньому сприйняттю батьків, набуваючи схожого ореолу і якості сприйняття. Якщо розглядати об'єкт як постійного партнера в стосунках з нарцисичної особистістю, то спілкування з нею через призму фантазій спочатку приємно дивує об'єкт, але з часом приводить до наростаючого роздратування. Відчуття повної згоди змінюється відчуттям експлуатації, незадоволеність посилюється, перетворюючись на протест. При цьому дратує і обтяжує те, що нарцисичний суб'єкт стає все більш образливим, постійно відчуває розчарування, що надалі приводить до уникнення стосунків і скорочення числа близьких людей. Стосовно теми патологічної реакції на образу, Х. Хензелер говорить вже про клінічну патологію і передбачає, що неможливість здолати свої фантазії про об'єкт приводить до іпохондрії, деперсоналізації і повної самотності⁴².

Н.Ф. Каліна вказує, що нарцисична особистість неадекватно реагує на образи, і такі реакції, як терпимість, визнання помилок або неспроможності ідеальних

⁴² Henseler, H. (1975). The suicidal act from the standpoint of the psychoanalytic theory of narcissism. *Psyche: Zeitschrift für Psychoanalyse und ihre Anwendungen*, 29(3), 191–207.

репрезентацій свого «Я», для неї не характерні. Автор вважає, що вкрай патологічної формою реакції на образу є мрії про можливість врятувати високу самооцінку і уникнути нарцисичної катастрофи ціною відмови «взагалі бути». «Фантазії на тему «Ось я помру, тоді пошкодуєте!» мають нарцисичну природу і становлять передісторію багатьох самогубств. Аналогічним, хоча і зворотним за своєю природою, є бажання покарати кривдника, стерти його з лиця землі – на жаль, теж досить типове»⁴³.

Крім того, розглядаючи «дитячі образи», Н.Ф. Каліна стверджує, що поряд з іншими «сумними подіями дитячого життя» – втратами, нездатністю впоратися з проблемами, гнівом батьків тощо, – образи у дитинстві здійснюють сильний вплив на психічний статус дорослої особистості. Таким чином, Н. Ф. Каліна, пов'язує «дитячі образи» з особистісним розвитком, переживання образ у дитинстві може призвести до «недостатньої дорослості», недостатнього розвитку «его» (тривалому дитинству, незрілості, інфантильності)

К. Хорні пов'язує образу з «базальною тривожністю» та стверджує, що образа є однією з характеристик невротичної особистості. «Базальна тривожність» це відчуття самоти і безпорадності, що переживається людиною, на потенційно ворожому світі. Термін був введений самій К. Хорні. У невротика ця тривога перебільшена, він переживає почуття безпорадності перед всесильним світом. Автор припустила, що люди вибирають різні способи захисту від своєї «базальної тривоги». Описуючи ці способи, за основу К. Хорні взяла уникнення людиною образи з боку інших людей і світу. Наприклад, невротична потреба в любові, прихильності і залежності від близьких людей, на думку К. Хорні, супроводжується основною думкою: «якщо мене люблять, то не образять». Другий спосіб впоратися з «базальною тривоگو» – підпорядкування: «Якщо поступатися, завжди робити те, що від тебе чекають, ніколи нічого не просити, ніколи не чинити опір – ніхто тебе не образить». Третій спосіб – це компульсивне прагнення до влади, успіху і володіння, в цьому випадку девіз: «неможливо образити того, хто всіх сильніше». Четвертий спосіб – це емоційне дистанціювання від людей, як досягнення безпеки

⁴³ Каліна Н.Ф. (2010). Психотерапія: підручник. К.: Академвидав. 288 с.

і незалежності – якщо немає близьких стосунків, то це означає, що не буде образ і болю. На думку К. Хорні невротична особа намагається пом'якшити свою тривогу різними засобами, часто протилежними і взаємовиключними⁴⁴.

Цікаво те, що теорія «базальної тривожності» К. Хорні, як спосіб уникнути людиною образи з боку інших людей та світу перегукується з класифікаційною схемою двадцяти потреб Г. Мюррея. Автор стверджував, що будь-яка, з виділених потреб: в досягненні, автономії, захисті, повазі, домінуванні, опіку тощо, у разі свого незадоволення, може викликати переживання образи. Особливо слід виділити потребу у самоприниженні.

Г. Мюррей дає самоприниженню наступне коротке визначення: «... готовність прийняти образу, звинувачення, критику, покарання. Пасивно підкорятися зовнішнім силам. Сповідатися і спокутувати провину. Звинувачувати себе, принижувати, виставляти в гіршому вигляді...»⁴⁵.

Цікавий похід до розуміння особливостей переживання образи через призму типологічної моделі індивідуальних характерів К. Юнга, пропонує О.О. Апуневич. Авторка стверджує, що найчастіша форма неврозу у екстравертивного типу – істерія. Істерик дуже сприйнятливий до впливів, що йдуть від інших. Всі його потреби, бажання центруються на собі. Часто це демонстративна образливість. Коли екстравертивний тип захльостують почуття, тоді почуття втрачає свою особистісну якість і стають «почуттями заради самих почуттів». Мислення, як інша раціональна функція, незмінно пригнічується. Люди цього типу часто ображаються на тих, кого найбільше люблять. Інтроверти, навпаки, володіючи рефлексивною, задумливою манерою поведінки, відзначеною сором'язливістю, підвищеною чутливістю і страхом перед незнайомим об'єктом, схильні переживати внутрішні, приховані форми образи. Інтроверти рідко висловлюються з приводу того, що вони відчують, тому їхні мотиви в більшості своїй приховані від оточуючих⁴⁶.

⁴⁴ Horney K. (1994). *The Neurotic Personality of Our Time*. W. W. Norton & Company; Revised ed. Edition. 304 p.

⁴⁵ Wilt, J., & Revelle, W. (2020). A personality perspective on situations. In J. F. Rauthmann, R. A. Sherman, & D. C. Funder (Eds.), *The Oxford handbook of psychological situations* (pp. 159–178). Oxford University Press.

⁴⁶ Hoffman E. (2003). *The Wisdom Of Carl Jung* (Wisdom Library). Citadel. 240 p.

У гештальт-терапії образа розглядається як застрягання в незавершеній ситуації. Застрягання полягає в тому, що неможливо висловити свій гнів і отримати задоволення, з одного боку і, неможливо забути про образу і відпустити ситуацію, з іншого. Ф. Перлз вважав, що «образа – це психологічний еквівалент болі стислої щелепи. Стиснутий рот не може ні виплюнути, ні відкусити, ні прожувати – він нічого не може зробити». За кожною образою стоїть вимога, потрібно тільки цю вимогу винести назовні. Ф. Перлз рекомендував у разі образи на певну людину, замінити слово «образа» на слово «ціную». Він стверджував, що якби об'єкт образи не був цінний для скривдженого, то і ситуація застрягання не виникла – об'єкт був би легко забутий⁴⁷.

На думку Ф. Перлза образа обов'язково повинна бути виражена зовні. Невиражена образа сприймається, як почуття провини або перетворюється на нього. Автор розглядав образу і провину як симптоми порушеного злиття. Одна з проблем злиття – ненадійність основи відносин. Дві людини не можуть думати і відчувати однаково. Злиття – це свого роду гра, в якій «скуті одним ланцюгом» партнери уклали угоду не сперечатися. Якщо злиття між людьми порушується, то один з них буде ображений, а інший винен, можливо, ці переживання обидва будуть випробовувати одночасно. На думку автора вина – це прагнення покарати себе, коли людина приймає на себе відповідальність за переривання злиття. Звинувачення (і образа) – це вимога, щоб інша людина почувалася винною. І те й інше є опором по відношенню до контакту з іншою людиною як особистістю, у формі вибуху гніву, акту благородного розуміння і прощення, розуміння чужої радості, чесності з собою, або будь-якої іншої дії, що може тут виявитися доречною. Ф. Перлз вважав, що образа і вина пронизує собою всякий невроз⁴⁸.

З позиції транзактного аналізу (Е. Берн, М. Джеймс, Д. Джонгвард, Т.А. Харріс) образа – це форма дитячої поведінки, реакція «Дитина». «Дитина» – це емотивне начало в людині, воно передбачає всі імпульси, притаманні дитині: довірливість, безпосередність, захопленість, винахідливість; надає людині

⁴⁷ Perls F. (2013). Experiments in Psychology of Self-Knowledge. P. 240

⁴⁸ Perls F. (1994). Gestalt Therapy. Souvenir Press. 470 p.

чарівність і теплоту. Але при цьому «Дитина» образлива, примхлива, легковажна, егоцентрична, уперта і агресивна. Дитяче «Я» виступає на сцену, коли людина не відчуває достатньо сил для самостійного вирішення проблем: не здатна подолати труднощі, протистояти тиску іншої людини. Також науковці стверджують, що переживаючи образу, людина реалізує сценарій «того, що програв», займаючи одну або іншу життєву позицію, визначальну ставлення до себе і до інших: «я – поганий, ти – хороший»; «я – хороший, ти – поганий»; «я – поганий, ти – поганий»⁴⁹.

Т.А. Харріс вважає, що позиція «я – поганий, ти – хороший» – це позиція раннього дитинства, вона виникає у дитини, якщо та не отримає достатньо емоційного тепла. Для маленької дитини батьки не можуть бути поганими, і тоді дитина робить висновок, що якщо батьки мене не люблять, то я сам поганий. Т.А. Харріс стверджує, що коли дитина підростає цю позицію може замінити одна з двох інших: «я – поганий, ти – поганий», ця позиція виникає при повній відсутності емоційних контактів з дорослим, або «я – хороший, ти – поганий» – виникає, якщо батьки, які сприймалися спочатку як благополучні, потім усуваються від дитини. Така дитина не усвідомлює відповідальність за те, що з нею трапляється, вина перекладається автоматично на оточуючих. Кінцевою метою транзактного аналізу є досягнення автономії особистості, що означає володіння собою, прийняття відповідальності за свої дії і почуття, відмова від старих типів поведінки. Це передбачає відновлення трьох здібностей: усвідомлення, спонтанності і щирості.

Отже, у параграфі було розглянуто джерела виникнення переживання «образи» і «образливості» як властивості особистості.

В. К. Вілюнас вважає, що питання про функції є ключовими і пронизують всю психологію емоцій. Автор каже, що основний висновок, який витікає з об'єднаного аналізу всіх характеристик емоцій, полягає в тому, що емоції є тією мовою, тією системою сигналів, з якої суб'єкт дізнається про потребносну значимість того що відбувається⁵⁰.

⁴⁹ Harris T. (1976). I'm OK-You're OK. William Morrow Paperbacks; Reprint edition. 320 p.

⁵⁰ Дмитріюк, Н. (2019). Вплив емоцій на формування та становлення особистості. Збірник наукових праць "Проблеми сучасної психології", (8). <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2010-8.%p>

Аналіз літератури дозволів з'ясувати, що к функціям образи більшість авторів традиційно відносять: комунікативну, сигнальну, оціночну, регуляторну, пристосувальну, спонукальну, управління, адаптаційну, виховну тощо.

До функцій образи відносить такі: *сигнальна* – образа «повідомляє» і саму ображену людину і тих, хто її оточує, що соціальний контакт порушений. Це виражається через вербалізацію або через мімічні вирази; *оціночна* – ображаючись, індивід оцінює, на скільки його очікування по відношенню до партнера по спілкуванню не відповідають реальності; *регуляторна* – звичайна образа може регулювати і коригувати справедливість особистісних відносин; *пристосувальна* – ображаючись, людина домагається від оточуючих бажаного для неї результату, або йде від відповідальності через образу в складних для неї ситуаціях, тим самим своєрідно адаптуючись; *спонукальна* – образа спонукає людину зробити певні дії для зменшення образи, усунути її причину або змінити своє ставлення до об'єкта, якій є причиною образи; *комунікативна* – деякі зовнішні прояви образи можуть виконувати невербальну комунікативну функцію, викликаючи співчуття і допомогу у оточуючих⁵¹.

Образа, як і будь-яка інша емоція, виконує важливу функцію у виживанні, зокрема, пристосуванні людей один до одного. Завдяки своїм функціям: сигнальній, управління та адаптаційній – образа допомагає дитині увійти у світ людських відносин, адаптуватися, сприяє становленню її особистості. Автор вважає, сигнальна функція образи полягає в тому, що коли людина ображається, близькі люди відчують почуття провини за те, що змусили її страждати. Сліди страждання від образи на обличчі ображеного сигналізують їм про те, що поведінка кривдника відхилилася від його очікувань. Адаптаційна функція обумовлена сигнальній – кривдник, відчуває почуття провини (не менш болісний ніж образа), бажає від нього позбавитися і адаптує свою поведінку до очікувань ображеного. За допомогою функції управління ображений може керувати кривдником, наприклад, ображена дитина батьками. Образливість дитини необхідна для нормального

⁵¹ Гарькавець С.О. Особливості прояву образи у дітей різного віку та можливості її опанування. Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. Северодонецьк: Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2022. № 2(58). Т. 1. С. 77-88.

розвитку батьків: «ми звикли вважати, що саме ми, батьки, виховуємо дітей, але не помічаємо, як улюблені діти нас виховують, ображаючись, і тим самим караючи почуттям провини за кожен нашу помилку»⁵².

Важливою функцією образи, як і будь-якої емоції є комунікативна. Емоція як правило має зовнішній вираз (експресію), за допомогою якої людина повідомляє іншому про свій стан, що йому подобається, а що ні. Це допомагає взаєморозумінню при спілкуванні, попередження агресії з боку іншої людини, розпізнаванню потреб і станів, що є в даний момент в іншого суб'єкта⁵³.

А.В. Ігнатєва вважає, що зовнішні прояви «образи» набагато яскравіше і краще помітні у дітей в порівнянні з дорослою людиною. Доросла людина вже навчилася приховувати свої реакції, переживання, думки, а у дитини ця здатність ще не сформована. Дитина буде демонструвати свою «ображеність», може надути щоки, насупитись, припинити розмову, відвернутися або піти у свою кімнату. Демонстративно показуючи свої «страждання», вона буде повідомляти кривдника, що той винен і він мусить попросити вибачення або якимось виправитися. Подібна реакція використовується як засіб залучення уваги до себе, як спосіб викликати почуття провини і каяття у того, хто образив⁵⁴.

Регулююча функція, безсумнівно присутня при переживанні образи, причому як емоція існуюча в міжособистісних відносинах, образа, з одного боку, може залишити негативний «слід», і бажання уникати ті чи інші травмуючі ситуації, з другого боку, дати «позитивний» досвід маніпуляції та управління близькими людьми за допомогою образи.

Е.П. Ільїн, вважає, що в рамках комунікативної ролі емоція, а особливо образа, можуть використовуватися для маніпулювання іншими людьми. Людина свідомо чи за звичкою демонструє ті чи інші емоційні прояви не тому, що вони виникли у неї природним чином, а тому, що ці емоційні прояви бажаним чином

⁵² Гарькавец, С. О. (2016). Гендерні особливості інсталяції образи. *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. A Series of «Psychology»*, (59), 59-64. Retrieved from <https://periodicals.karazin.ua/psychology/article/view/6038>

⁵³ Джеджеря О.В. (2014). Емоційне переживання: сутність феномена. Відновлено з: <http://appsychology.org.ua/data/jrn/v10/i26/28.pdf>

⁵⁴ Засекіна Л.В., Пастрик Т.В. (2013). Основи психології та міжособове спілкування : навч. посіб. Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 184 с

впливають на інших людей. Він каже, що при маніпулюванні відтворюється «емоційна заготовка» – енграма. На його думку, пам'ять зберігає ситуації, при яких «емоційна заготовка» дає потрібний ефект, і в подальшому людина використовує їх в аналогічних ситуаціях. Отже, якщо в досвіді людини закріпилася «енграма», що за допомогою образи вона може отримати бажаний результат у відносинах з людьми, то велика ймовірність, що людина буде використовувати таку «енграму» надалі.

Е. Шостром виділяє тип маніпулятора в типологічній моделі соціального характеру. Він описує цей тип наступним чином: маніпулятор ніколи не бере на себе відповідальності за свої вчинки і помилки, тому нескінченно звинувачує і ображається на всіх. Крім того він не тільки ображається сам, але і прикро обходиться зі своїми близькими⁵⁵.

Ф. Перлз називає першою і головною причиною маніпуляцій – недовіру. Феномен маніпуляції полягає у вічному внутрішньому конфлікті людини між її прагненням до незалежності і самостійності, з одного боку, і бажанням знайти опору в своєму оточенні, – з іншого. Не довіряючи повністю своїм силам, людина вважає, що її порятунок в опорі на інших, яким вона також не довіряє. Тому людина вступає на слизький шлях маніпуляцій з тим, щоб посадити «інших» на прив'язь, щоб вона завжди могла їх контролювати⁵⁶.

Е. Фромм вказує на ще одну причину маніпулювання – відсутність щирої любові, нелюбов до себе призводить до неможливості любити інших. Третю причину маніпулювання (на думку Е. Шострома) пропонують Джеймс Бюдженталь і екзистенціалісти – безпорадність людини, в будь-яку мить може статися що завгодно, цей світ непередбачуваний⁵⁷.

Е. Шостром вважає, що існує три види маніпуляторів – орієнтованих на минуле, майбутнє і сьогодення: 1) орієнтований на минуле, часто відчуває почуття провини, жалю, каяття, докорів сумління. Він образливий понад усякої міри.

⁵⁵ Shostrom E. (1980). *Man the Manipulator*. Bantam Books. 194 p.

⁵⁶ Grebin, N. . (2020). Psychological determinants of the individual's propensity to manipulate in interpersonal interactions. *Journal of Education Culture and Society*, 6(1), 108-119. <https://doi.org/10.15503/jecs20151.108.119>

⁵⁷ Fromm E. (1992). *The Anatomy of Human Destructiveness*. Holt Paperbacks; Revised and Rev edition. 576 p.

Маніпулятора безперервно гризуть «неперетравлені» спогади. Він може до сліз засмутитися, згадавши, наприклад, образу двадцятирічної давності; 2) орієнтований на майбутнє, живе у світі ідеалізованих цілей, планів, очікувань, пророцтв і страхів. Він повністю поглинений турботами і хвилюваннями про своє майбутнє; 3) патологічно орієнтований на «тут і зараз», суєтна істота, яка активно уникає тверезої самооцінки⁵⁸.

На наш погляд, людина схильна до переживання образи підходить під категорії маніпуляторів, які живуть в «минулому» і «майбутньому». З одного боку «образливий» довго не може пережити свої образи і часто відчуває, що з ним несправедливо обійшлися в минулому. А з іншого боку він часто живе в ілюзіях і нереальних очікуваннях. Підводячи підсумок вищесказаного, можна відзначити, що незважаючи на те, що більшість джерел називають образу негативним переживанням, вона виконує ряд позитивних функцій переважно в області людських взаємин: дозволяє вибудувати взаємоприйнятні відносини між людьми, розібратися у власних переживаннях і краще розуміти близьких людей.

Здійснений аналіз літератури дозволив розділити поняття образи і схильність до переживання образи (образливість). Можна вважати, що *образа* це емоційне переживання людиною несправедливості в результаті невідповідності її очікувань і реальності у значних для людини стосунках або ситуації. *Образа* виникає в ситуації, коли людина вважає, що незаслужено принижена або зачеплена її власна гідність. *Образливість* – це властивість особистості, стійка схильність до переживання образи в ситуаціях, котрі не несуть в собі «образливогенних» («нейтральні») характеристик, проте сприймаються особистістю саме такими, що виявляється у специфічному комплексі емоційних переживань; певних думках, що підтримують переживання образи; в поведінці, котра відповідає поведінці ображеної людині тощо. Крім того, образливість характеризується високою чутливістю до сигналів, що можуть спричинити переживання образи.

Науковці виділяють такі види образи як:

– за включенням свідомості: усвідомлювана і неусвідомлювана;

⁵⁸ Shostrom E. (1980). *Man the Manipulator*. Bantam Books. 194 p.

- за тривалістю: короткочасна і тривала;
- за особливості прояву: демонстративна і прихована, внутрішня;
- за типом дійсності, на який спрямована: реальна, уявна;
- за часом виникнення: образа, яка переживається зараз, минула;
- за спрямованістю до об'єкту: образа на себе, на іншого, на групу;
- за характером виразу: пряма і непряма;
- за зовнішньою активністю: активна, що змушує робити якісь дії і пасивна, ведуча до бездіяльності;
- за особливостями виникнення: виникає, внаслідок схильності до цього типу переживань і набута, внаслідок різних соціальних впливів;
- за ступенем відхилення від норми: нормативна як звичайний регулятор взаємин і патологічна, яку можна віднести до поведінки, що відхиляється;
- за результатом корекційного впливу: корекційна і некорекційна⁵⁹.

Отже, розглядаючи надану науковцями класифікацію, можна зробити висновок, що переживання образи завжди має такі характеристики: тривалість, експресію, усвідомленість, спрямованість, реальність (фантазійність), активність (пасивність), широту, чутливість тощо.

Деякі автори стверджує, що переживання образи буде тим сильніше, чим ближчі відносини у скривдженого з людиною, котра його образила. Тобто чим кривдник далі від кола людей з якими тісно спілкується ображений, тим інтенсивність нанесеної образи повинна бути менше. Чужий або сторонній не може викликати сильну образу, це «привілей» близького оточення. Образа виникає тоді, коли спілкуючись зі «значимими» людьми, індивід створює певні моделі свого спілкування, програмує поведінку близької людини до своїх очікувань та заперечує право іншого на самостійну дію. На думку Ю.М. Орлова якщо визнати іншого

⁵⁹ Гарькавець С.О. (2022). Особливості прояву образи у дітей різного віку та можливості її опанування. Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. Северодонецьк: Вид-во СХУ ім. В. Даля. № 2(58). Т. 1. С. 77-88.

самостійною істотою, яка сама визначає свою поведінку, то не буде підстав ображатися на неї⁶⁰.

На думку науковців існують люди, які ображаються «завжди і скрізь» – образа виникає у них у всіх сферах життя, як у вузькому (тобто з близькими людьми), так і в широкому колі спілкування. У цьому випадку мова йде вже про образливість як властивість особистості.

Як будь-яке переживання образа має своє зовнішнє вираження, тобто експресію. Образу описують за допомогою таких проявів як: «надутися», насупити брови, демонстративно замовкнути, відвернутися, розплакатися тощо. Ображений змінює тон промови на строгий, суто офіційний, може мовчати або піти. Образа може бути сприйнята стримано, зовні спокійно або обернутися афектом. Типова реакція на образу – здивування, збентеження, вибачення чи спроба виправдатися, досада, каяття, співчуття, насмішки, отже мімічні прояви можуть відповідати тим почуттям і емоціям, які супроводжують прояв образи.

О.Я. Чебикін виділяє наступні об'єктивні ознаки, котрі супроводжують переживання образи: сльози, плач, надуті губи, небагатослівність, зрушені до перенісся брови, сумні очі. М.В. Зюзько, у своїй схемі мімічних проявів емоцій, визначає такі зовнішні прояви образи: рот щільно закритий; куточки губ опущені; очі звужені, тьмяні; погляд спідлоба; брови зрушені до перенісся; внутрішні куточки брів підняті вгору; вертикальні складки на лобі і переніссі; обличчя застигле⁶¹.

Отже, аналіз літератури дозволяє зробити висновок, що в структурі переживання образи існують формально-динамічні компоненти, а саме: чутливість, легкість виникнення, тривалість, експресія, спрямованість, широта (вузькість), переживанням емоцій, почуттів, думок, дій тощо, котрі супроводжують переживання образи.

⁶⁰ Юрченко В. (2019). Становлення системного підходу як методологічного засобу розробки та систематизації наукових знань. Збірник наукових праць "Проблеми сучасної психології", (15). <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2012-15.%p>

⁶¹ Гусак О. (2013). Психологічні аспекти визначення поняття «образа». Матеріали XVIII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД». Збірник наукових праць. Переяслав-Хмельницький. 272 с.

1.4. Образа та прощення

Будь-яке явище в світі має початок і кінець, і переживання емоцій не є винятком. У попередніх параграфах були розглянуті причини та умови виникнення образи, переживання образи в онтогенезі, її види, функції та форми прояву. Логічним продовженням дослідження буде розгляд проблеми подолання переживання образи і можливих варіантів її завершення.

Подолання негативних емоцій і станів актуальний напрямок сучасної психології. У контексті психологічних шкіл і концепцій існує безліч теорій про способи і технології подолання образи і образливості.

На практиці вибір психологічного напрямку задля подолання образи і образливості залежить від багатьох чинників: «образа» як емоційне переживання, або мова йде про образливість як рису характеру; індивідуально- психологічні характеристики «ображеного» – вік, життєвий досвід, стать, особливості характеру; культурологічні, етичні, релігійні чинники тощо.

Наприклад, якщо говорити про образу як короткочасне актуальне переживання, то процес її подолання можна розглянути з позиції «саногенного мислення». Науковці стверджують, що образу, як і будь-яку хворобливу емоцію, можна «розмислити», змінити, переробити, «зробити слабкою, нешкідливою і навіть корисною». За час еволюції людина виробила, як мінімум, три способи боротьби з власними поганими емоціями: *стримування, перемикання і угамування емоції*. Стримування і перемикання не ефективні способи управління емоцій. *Стримування образи* – це процес утримання великої кількості енергії, яка обов'язково знайде вихід і привід для свого вираження. Ця енергія «образи» або буде спрямована зовні, і тоді постраждають оточуючі, або при довгому утриманні всередині «ображеного» перетвориться в симптом психосоматичної хвороби. За допомогою перемикання можна домогтися ослаблення пережитої образи, наприклад, якщо переключитися на захоплююче заняття, але така ситуація буде тільки частковим вирішенням проблеми – людина на час зможе забути про своє переживання. Якщо людина схильна часто переживати образи, то цей спосіб

подолання образ може привести до нав'язливості. Сама природна форма подолання будь-якої емоції, і в тому числі образи – угамування. Будь-яка емоція має свою програму реалізації, угамування, наприклад, – бийся, біжи, замри. Так «угамовуються» базові емоції – гнів, страх, здивування, відраза тощо. Програма угамування образи інша – оскільки переживання образи з'являється в ранньому онтогенезі людини, з моменту його вступу в міжособистісні зв'язки, то у випадку з переживанням образи діє сила звички. Іншими словами, людина вибирає той спосіб подолання образи, який закріпився у нього з дитинства⁶².

На думку Ю.М. Орлова в основі «саногенного мислення», як методу подолання негативних емоцій, лежать дві речі: перше, наукове знання про те, яким чином наш розум виробляє емоції і друге, набуття навичок і вмінь свідомого контролю розумової поведінки, яка виробляє ці емоції. Подолання образи Ю.М. Орлов бачить в тому, що потрібно краще зрозуміти «себе і зрозуміти іншого», тобто шляхом виконання певних дій і роздумів, які автор пропонує в своїх дослідженнях, провести аналіз переживання образи, розібратися в її причинах і «перестати ображатися»⁶³.

Метод «саногенного мислення» підходить для подолання образи як емоційної реакції, короткочасного переживання. Якщо мова йде про образливість як рису характеру, людина схильна до переживання образ протягом життя, і образливість її домінуючий спосіб реагування на багато життєвих ситуацій, проблема, ймовірно, лежить набагато глибше і вимагає більш ретельного розгляду.

Подолання образи і образливості може бути розглянуто з позиції психоаналітичного підходу, у процесі якого несвідомі конфлікти, які є причинами симптомів (наприклад, часті образи) і проблем характеру пацієнта (образливість), інтерпретуються аналітиком, для знаходження шляху їх вирішення. Специфіка психоаналітичних інтервенцій, як правило, включає роз'яснення патологічних захистів і бажань пацієнта. За допомогою психоаналізу можна виявити і

⁶² Гільман А.Ю. (2015). Проблема саногенного мислення в зарубіжній науці. Вісник Харківського національного університету №1150. Психологія здоров'я та клінічна психологія. С. 64-68

⁶³ Гільман А.Ю. (2015). Проблема саногенного мислення в зарубіжній науці. Вісник Харківського національного університету №1150. Психологія здоров'я та клінічна психологія. С. 64-68

проаналізувати витіснені зі свідомості в несвідоме травмуючі переживання, невиконані бажання тощо, які привели до формування образливості.

Психоаналітичний підхід щодо подолання образи і образливості можна проаналізувати з позиції К. Хорні. Вона стверджувала, що образа є проявом «базальної тривожності», яка виникає внаслідок витіснення «базальної агресивності». образа – це невротична реакція і коріння образливості необхідно шукати в дитинстві. К. Хорні висловила припущення, що люди вибирають різні способи захисту від своєї «базальної тривожності»: любов, підпорядкування, владу, реакцію відсторонення. Подолання образи і образливості, з точки зору психоаналітичного підходу К. Хорні, може розглядатися через розуміння і зняття психологічних захистів, пов'язаних з витісненням «базальної агресивності». За цими захистами ховається страх несхвалення, гостре почуття провини, а також культивування почуття провини у партнера по взаємодії⁶⁴.

У гештальт-терапії подолання образи і образливості може бути розглянуто через техніку «усвідомлення». Небажані емоції повинні бути усвідомлені і «розряджені», для того, щоб людина навчилася володіти ситуаціями, в яких вони виникають. У попередніх параграфах, образа і вина розглядалися як симптоми порушеного патологічного злиття. Для подолання образи необхідно зруйнувати це «патологічне злиття», розширити область «контакту», навчитися спонтанному вираженню своїх почуттів, бачити іншу людину, а не власні проєкції на неї⁶⁵.

образа – це форма дитячої поведінки, реакція «Дитина». Дитина не завжди усвідомлює відповідальність за те, що з неї трапляється, і провину за свої негативні переживання автоматично перекладає на оточуючих. У транзактному аналізі подолання образи і образливості розглядається через досягнення автономії особистості, прийнятті відповідальності за свої дії і почуття, володінні собою,

⁶⁴ Horney K. (1994). *The Neurotic Personality of Our Time*. W. W. Norton & Company; Revised ed. Edition. 304 p.

⁶⁵ Perls, F.S. (1959/1975/1980): *Gestalttherapie und Kybernetik, Integrative Therapie 1* (1975) 24-32 und idem (1980) 119-128. Engl. Orig. bei Petzold, H.G. (1997s): "Gestalt Therapy and Cybernetics" - ein verschollener Text von Fritz Perls, vorgestellt und kommentiert aus integrativer Sicht. *Gestalt (Schweiz)* 30 (1997) 53-62

відмова від старих типів поведінки завдяки усвідомленню, спонтанності і щирості⁶⁶.

У літературі подолання образи часто пов'язують з поняттям «помсти». Помста як боротьба за справедливість; «плата за неправомірно скоєне»; дії, які шкодять, вироблені з спонукання покарати за реальну або уявну кривду, заподіяну раніше. У деяких культурах помста як подолання нанесеної образи, є нормою, необхідною і благородною справою (наприклад, кровна помста). У деяких релігіях, (наприклад, в християнстві), навпаки, рекомендується відповідати добром на зло, залишаючи право на помсту тільки Богу. В старокитайській (наприклад, у Лао-Цзи) і давньогрецької (Епіктет) філософії зустрічаються згадки про прощення і помсту, де говориться, що прощення має даватися на основі доброти і любові, а помста властива людям злим і нерозумним⁶⁷.

В рамках класичного біхевіоризму заслуговує увагу оригінальна концепція Майкла Маккаллоу. У своїй книзі «По ту сторону помсти: еволюція інстинкту вибачення»⁶⁸ він проголошує, що «інстинкт помсти» і «інстинкт вибачення» еволюційно «вмонтовані» в природу людини. Автор розповідає, що в своїх дослідженнях він прийшов до висновку: бажання помсти, як і здатність до прощення, однаково вагомими невід'ємні риси людської природи, створені шляхом природного відбору. Майкл Маккаллоу стверджує, що бажання помститися не є хворобою, яка зачіпає кілька нещасних людей, це є універсальна риса людської природи, створена шляхом природного відбору, яка існує і сьогодні, тому що вона допомогла нашим предкам адаптуватися до навколишнього середовища.

Отже, якщо «інстинкт помсти» і «інстинкт вибачення» однаково присутні в психіці, то вибір подолання образи залишається за самою людиною. Людина, яку образили, проходить через усвідомлення факту скоєного проти нього вчинку, можливо, спочатку заперечуючи його під дією психологічних захистів, переживає гаму емоцій і почуттів: гнів, біль, роздратування, розгубленість, а також змінює

⁶⁶ Berne, E. (1955). Group Attendance: Clinical and Theoretical Considerations. *International Journal of Group Psychotherapy*, 5: 392 – 403.

⁶⁷ Кошова І.В. (2022). Робота з темою образи в психодраматичній групі. *Науковий вісник ХДУ Серія Психологічні науки*. №1. С. 18-25

⁶⁸ McCullough M.E. *Beyond Revenge: The Evolution of the Forgiveness Instinct*. San Francisco: Jossey-Bass, 2008. 298 p.

ставлення до кривдника. Ображена людина розуміє, що з хворобливими відчуттями треба справлятися і після вивчення альтернатив зупиняється на вирішенні пробачити. Прохання про прощення не є обов'язковим етапом в процесі вибачення, але воно полегшує вираження вибачення образеним. Після дарування прощення, можливо примирення і відновлення колишніх відносин.

У сучасній психології існують різні точки зору на прощення: через прощення людина може знайти сенс життя (В. Франкл, К.Г. Юнг, Р. Уолш, Б. Якобсен, Р. Енрайт, Е. Гассін); прощення як зцілення, де може допомогти любов, а не прийняття покарання (Е. Фромм); прощення як прийняття іншої людини; прощення як спосіб створити діалог між людьми (Н.В. Гришина, Ф.Ю. Василюк та ін.); прощення як відновлення довіри (М. Джемс) тощо.

Існують і такі концепції, що прощення це прояв слабкості, протилежність справедливості, прояв неповаги до інших (Дж. Габер, Ф. Ніцше). З одного боку, пробачити того, хто заподіяв шкоду, значить проявити слабкість, показати, що людина, котра прощає, не в силах відстояти своє право на справедливе вирішення проблеми, що виникла в міжособистісних стосунках. З іншого боку, прощення означає, що людина, котра «прощає» не вважає інших відповідальними за власні вчинки, здатними дотримуватися моральних принципів і вважає, що нічого витратити на них час і сили. Ще один докір на адресу концепції вибачення полягає в тому, що, простивши, людина позбавляється можливості домагатися справедливості, і, що ще гірше, «несправедливість увічніює»⁶⁹.

Автори, які розглядають прощення, як подолання образи (Д. Ансбюргер, Т. Стівен, Дж. Петтон) стверджують, що прощення є не просто будь-якою дією, це процес відкриття, в результаті якого людина розуміє, що вона мало відрізняється від тих людей, хто її образив. Іншими словами, людина намагається поставити себе на місце кривдника і розуміє, що сама може зробити такі ж помилки⁷⁰.

⁶⁹ Сокур А.В., Носенко Е.Л. (2018). Готовність до пробачення як особистісний ресурс успішності подолання життєвих ускладнень. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». Т. 1. Вип. 2. С. 119–127

⁷⁰ Сокур А.В., Грисенко Н.В. (2013). Особистісні особливості здатності до пробачення у осіб юнацького віку. Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Педагогіка і психологія». Вип. 19. С. 129–136.

Р. Еммонс описує прощення як особистісний конструкт високого рівня, який визначається набором особливих якостей: сприйнятливість до обставин, котрі пом'якшують злобу; навички управління емоціями; емпатія, смиренність; готовність віддавати добром і бажання бути в гармонійних відносинах. Вивчення феномена прощення в руслі психології особистості ведеться через вивчення особистісних властивостей, які могли б «передбачити», спрогнозувати вираз прощення.

На сьогоднішній момент в психології існує цілий напрямок – психологія прощення (Р. Енрайт, С. Фрідман, С. Хуанг, Е. Гассін). Становлення психології прощення як самостійного і визнаного світовим науковим співтовариством напрямка можна по праву пов'язати з ім'ям Роберта Енрайта. Саме його роботи складають методологічну базу багатьох конкретних проектів дослідження вибачення. Р. Енрайт виділив ознаки, що визначають контекст, в якому прощення виявляється доречним, вказав етапи і фази процесу вибачення.

Прощення може виступати у внутрішньо особистісному просторі людини, і, при цьому проявлятися у взаємодії людей. З боку обох учасників процес прощення припускає «взаємопроникнення» в душевний світ один одного, в зв'язку з цим – зміну відносин, почуттів і установок. Прощення грає важливу роль в регуляції емоцій і почуттів і позитивно позначається на фізичному і психічному здоров'ї особистості. Крім того, прощення може привести до появи нового сенсу і нових цілей в житті людини, і як наслідок може служити джерелом розвитку і особистісного зростання. В цілому виділяють три модальності прощення: дарування прощення («ображений» прощає кривдника), отримання прощення (кривдник приймає прощення від «ображеного») і самопрощення (людина прощає сама себе за конкретний проступок)⁷¹. К. Ізард, на відміну від дослідників, що розглядають, перш за все, дарування прощення «ображеним», звернув увагу і на роль кривдника в процесі прощення. Автор підкреслював роль усвідомлення і переживання провини, яка запускає процес каяття, а також усвідомлення

⁷¹ Enright R. D., Zell R.L. (1989). Problems encountered when we forgive one another. J. Psychol. And Christianity. № 8. P. 52 –60

необхідності прохання прощення. А.С. Чукова в своєму дослідженні, також стверджує, що умова усвідомлення провини кривдником є ключовим моментом і в вираженні, і в пошуках пробачення. Іншими умовами вибачення автор називає: внутрішні морально-етичні спонукання «ображеного»; переживання кривдником своєї провини; прохання кривдника про прощення; усвідомлення «ображеним» власної провини; допущення, що будь-хто може помилитися, що кривдник міг образити, не усвідомлюючи своєї провини⁷².

Р. Енрайт, запропонував модель шести стадій розвитку вибачення⁷³: 1. Прощення, засноване на помсті: пробачити кривдника можна, тільки якщо він буде покараний в міру, пропорційне власним стражданням «ображеного». 2. Прощення, засноване на відшкодуванні: якщо «ображений» отримає назад то, чого позбувся. У разі, якщо будуть принесені вибачення, і, простивши, «ображений» сам буде відчувати себе менш винним. 3. Прощення, яке засноване на виконання очікувань інших: «ображений» пробачить, якщо його спонукають до цього інші люди. 4. Прощення як виконання вимог релігії «ображеного». 5. Прощення як засіб досягнення соціальної гармонії: «ображений» прощає тому, що це відновлює соціальну гармонію і хороші відносини в суспільстві. 6. Прощення як любов: «ображений» прощає без всяких умов, з любові до кривдника, тому, що повинен відчувати щирю любов до іншої людини, незалежно від поведінки кривдника. Ця модель дозволяє розглянути різні умови, при яких «ображений» може прийняти рішення пробачити кривдника, разом з тим, у міру проходження цих стадій, можна простежити певний особистісний ріст «ображеного»: якщо спочатку умови вибачення досить жорсткі – помста, на протилежному полюсі – прощення.

Р. Енрайт стверджував, що прощення, як і образа, переживається на трьох рівнях прояви особистості: 1) рівні афектів (почуттів); 2) когнітивному рівні суджень і думок; 3) рівні поведінки (конкретних дій)⁷⁴.

⁷² Enright R.D. (1991). The Human Development Study Group. The moral development of forgiveness. W.M. Kurtines, J.L. Gerwitz. Handbook of moral behavior and development. V 1: Theory. Hillsdale, NJ: LEA. P. 123 – 152.

⁷³ Enright R. D., Zell R.L. (1989). Problems encountered when we forgive one another. J. Psychol. And Christianity. № 8. P. 52 –60

⁷⁴ Гарькавець С. О. Особливості прояву образи у дітей різного віку та можливості її опанування. Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. Северодонецьк: Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2022. № 2(58). Т. 1. С. 77-88

Висновки до першого розділу

У результаті проведеного теоретичного дослідження було розглянуто та встановлено:

1) що феномен «образи» розуміється як емоційне переживання людиною несправедливості в результаті невідповідності її очікувань і реальності у значних для людини стосунках. Образа виникає в ситуації, коли людина вважає, що незаслужено принижена або зачеплена її власна гідність. Об'єкти, з якими пов'язана образа – це люди або події. Образа характеризується неприйняттям об'єкта, на який спрямована, достатньою усвідомленістю, тобто суб'єкт образи найчастіше розуміє, що випробовує її. Залежно від індивідуально-психологічних особливостей людини переживання образи може бути різної інтенсивності і тривалості, глибина переживання її залежить від статі, віку, життєвого досвіду, емоційності, тривожності людини;

2) переживання образи визначають як емоційну реакцію; афект, почуття; негативне емоційне переживання тощо. Образа, що виникла спонтанно, швидко у відповідь на фрустраційну ситуацію, відносять до емоцій; що виникла у відповідь на вчинок близької людини, що протікає більш тривало і викликає ряд неприємних переживань, відносять до почуттів. Тривалу образу, що викликає зміни в значущих для людини взаєминах відносять до психічного стану. Якщо людина вибирає образу як домінуючий спосіб реагування на різні життєві ситуації, то вона стає властивістю особистості – образливістю;

3) образливість у літературі розглядається у колі споріднених понять, таких як: «переживання образи», «образливість», «образливий стан», «образлива особистість» тощо. Образливість – це властивість особистості, стійка схильність до переживання образи в ситуаціях, котрі не несуть в собі «образливогенні» характеристики, проте сприймаються особливістю саме такими, що виявляється у специфічному комплексі емоційних переживань; певних думках, поведінці, котра відповідає ображеній людині тощо. Образливість характеризується високою чутливістю до сигналів, що можуть спричинити переживання образи;

4) образа не є базовою емоцією, з'являється в онтогенезі в ранньому дитинстві, з початку взаємодії з іншими людьми. Переживання людиною образи може відбуватися тільки в соціальному контакті. Образа виконує важливу функцію у виживанні, зокрема, у пристосуванні людей один до одного. До функцій образи традиційно відносять: регуляторну, адаптаційну, комунікативну, сигнальну, оцінну, спонукальну, виховну тощо. Серед способів подолання образи вказують: «роздуми» про образу, терапевтичні методи, спрямовані на вирішення внутрішніх конфліктів і травматичного досвіду, усвідомлення і «дорослішання», помсти, прощення;

5) виявлено широке коло властивостей особистості, що гіпотетично пов'язані з переживанням образи та образливістю, супроводжують її прояви. Образа – самостійне переживання, яке пов'язане з такими емоціями, переживаннями та властивостями особистості як: гнів, агресивність, озлобленість, ворожість, підозрілість, невротичність, дратівливість, емоційна лабільність, тривожність, почуття провини, самоствалення, самооцінка, почуття власної гідності, невпевненість у собі, низька самооцінка, схильність до залежних відносин, порушення соціальної адаптації, напруга в спілкуванні з людьми, емоційний інтелект тощо. Фізичний прояв образи характеризується станом незадоволення, напруги, збудження, впливає на організм негативно.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕРЕЖИВАННЯ ОБРАЗЛИВОСТІ

2.1. Процедура та методи емпіричного дослідження

Емпіричне дослідження проводилось у такі традиційні етапи: підготовчий, діагностичний, математика-статистичний та інтерпретаційний. На підготовчому етапі роздівлявся аналіз психодіагностичної літератури, контент-аналіз нестандартизованих творів-самозвітів (вивчалися суб'єктивні уявлення про особливості переживання образи); створювався комплекс психодіагностичних методик спрямованих на вивчення різнорівневих показників образливості в системі властивостей особистості, що, за даними літератури, пов'язані з ними.

У комплекс психодіагностичних методик, спрямованих на вивчення характеристик переживання образи увійшли: оригінальний «Тест-опитувальник схильності до переживання образи» (ТОСОБ-1), методика «Самооцінка компонентів образливості» (ТОСОБ-2) (модифікація процедури Т. Дембо та С. Рубінштейн) та «Опитувальник рівня агресивності» А. Басса, А. Даркі (показник «образ»).

Також до означеного комплексу увійшли методики, спрямовані на вивчення властивостей особистості, що за даними літератури, пов'язані з показниками переживання образи: «Тест-опитувальник самоствавлення» (автор В.В. Столін)⁷⁵; «Діагностика емоційного інтелекту»⁷⁶ (автор Н. Холл); методики, що розроблені О.П. Санніковою та під її керівництвом групою викладачів і аспірантів О.В. Кузнецовою, О. І. Санніковим, Н. М. Подоляк, І. С. Мазохою: «Тест-опитувальник соціальної адаптивності»⁷⁷, «Тест-опитувальник компонентів асертивності» (ТОКАС)⁷⁸, «Тест-опитувальник якісних показників агресивності»⁷⁹; «Тест

⁷⁵ Столин В.В., Пантилеев С.Р. (1978). Опросник самооотношения. Практикум по психодиагностике: Психодиагностические материалы. Москва. С. 123-130.

⁷⁶ Саннікова А.О. (2009). Особливості переживання сценічних бар'єрів. Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія 12, Психологічні науки. К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, Ч. II. № 26 (50). С. 84.

⁷⁷ Саннікова О.П. Кузнецова О.В. (2009). Адаптивність личности. Одесса : Издатель Н. П. Черкасов, 258 с.

⁷⁸ Саннікова О.П. (2013). Діагностика асертивності : результати апробації методики «ТОКАС» Наука і освіта : Науково-практичний журнал Південного наукового центру АПН України. Тематичний спецвипуск : «Традиції та новачі сучасної освіти в Україні». № 3/СХІІІ. С. 140–144.

⁷⁹ McClelland David C. (2014). Human Motivation. Cambridge University Press. 690 p.

впевненості в собі»⁸⁰ (автор В. Г. Ромек); Фрайбурзький багатофакторний особистісний опитувальник (FPI)⁸¹; 16-PF особистісний опитувальник (автор Р. Кеттелл)⁸².

Вибірку склали респонденти у кількості 90 осіб. Основна вибірка – це студенти закладів вищої освіти м. Дніпро віком від 23 до 40 років.

Отже, виникла необхідність створити інструмент для диференційного вимірювання формально-динамічних та якісних показників схильності особистості до переживання образи як складної властивості особистості. Наведемо деякі відомі тести, що діагностують певні характеристики переживання образи.

«Опитувальник рівня агресивності» А. Басса, А. Даркі. Методика обрана за двома підставами: по-перше, одна з шкал у методиці діагностує показник «образ», що дозволило використовувати її як паралельний тест. По-друге, деякі автори вважають, що переживання образи відноситься до однієї з форм прояву агресії⁸³. Саме це спричинило пошук взаємозв'язків між показниками образливості з іншими видами агресивної поведінки (фізичної агресії, вербальної, непрямой агресії, дратівливості, підозрливості, почуттям провини). Підсумовування значень показників за шкалами фізичної, непрямой, вербальної агресії дає загальний індекс агресивності; фізичної, вербальної агресії і дратівливості – індекс агресивної мотивації, а показників образи і підозрливості – індекс ворожості. Проте, слід враховувати, що А. Басса та А. Даркі розуміють образу як заздрість і ненависть до оточуючих за дійсні і вигадані дії. На наш погляд заздрість і ненависть являють собою самостійні феномени, які не завжди характеризують переживання образи.

Методика «Самооцінка компонентів образливості». Формально-динамічний показники схильності до переживання образи відображають силу, динаміку, перебіг психічних явищ, енергійність, різноманітність дій (потреба у проявах образи,

⁸⁰ Ромек В.Г. (1998). Тесты уверенности в себе. Практическая психодиагностика и психологическое консультирование. Ростов-на-Дону : Ирбис, 1998. С. 87–108

⁸¹ Луценко, О. Л. (2017). Freiburg personality inventory fpi – validity testing and local standardization. The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. A Series of «Psychology», (61), 49-54. Retrieved from <https://periodicals.karazin.ua/psychology/article/view/8211>

⁸² 16 Personality Factors (16PF) Test. Відновлено з: <https://www.idrlabs.com/16-personality-factors/test.php>

⁸³ Гусак О. (2013). Психологічні аспекти визначення поняття «образ». Матеріали XVIII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД». Збірник наукових праць. Переяслав-Хмельницький. 272 с.

ініціативність, легкість виникнення, широта, вираз прояву образи, спонтанність, стійкість тощо). Якісні показники схильності до переживання образи: емоційний, когнітивний, поведінковий компонент, контроль-регулятивний. Означені компоненти як метахарактеристики індивідуальності обґрунтовуються і аналізуються у роботах О.П. Саннікової⁸⁴.

Стимульний матеріал даної методики, що включає: а) інструкцію; б) бланк на якому зображені відрізки прямих (шкал); в) опис предмету оцінки (опис кожної шкали).

«Багатофакторний особистісний опитувальник FPI» Фрайбургський особистісний опитувальник (англ. Freiburg Personality Inventory – FPI) почав розроблятися в 1963 р групою дослідників, куди входили І. Фаренберг, Х. Зарг, Р.Г. Гампель. Перша версія FPI була видана в 1970 р (друга і третя – в 1973 і 1978 рр.). У Західній Європі цей тест використовується найбільш часто.

FPI - багатофакторний особистісний тест, придатний для діагностики деяких важливих властивостей особистості. Він годиться для нормальної популяції з метою аналізу властивостей особистості, в клінічній практиці використовується для індивідуальної діагностики. Це надійний засіб для практичних і науково-дослідних цілей. Опитувальник призначений для діагностики станів і властивостей особистості, які мають першорядне значення для процесу соціальної адаптації та регуляції поведінки. Враховуючи велику кількість особистісних характеристик наведених у даному опитувальнику, його вибір дає можливість ширше вивчити взаємозв'язки схильності до переживання образи з іншими властивостями особистості. Загальна кількість тверджень в опитувальнику 114. Опитувальник містить 12 шкал, з котрих перші дев'ять є основними, базовими. Десята, одинадцята та дванадцята шкали задумані авторами як похідні, інтегруючі. Отже, означені шкали цього опитувальника характеризують: невротичність (F1), спонтанну агресивність (F2), депресивність (F3), роздратованість (F4), товариськість (F5), врівноваженість (F6), реактивну агресивність (F7), сором'язливість (F8), відкритість

⁸⁴ Саннікова О.П. (2013). Макроструктура особистості: психологічний опис. Наука і освіта. Тематичний спецвипуск. «Психологія особистості: теорія, досвід, практика» Одеса. №7. С.7-12

(F9), екстраверсію (F10), емоційну лабільність (F11), маскуліність (F12). До опитувальника додається стандартна інструкція та бланк. Результати підраховуються за допомогою ключа, первинні оцінки переводяться в стандартні. Результати перевірки на надійність і валідність високі.

«Тест-опитувальник соціальної адаптивності» (О.П. Саннікова, О.В. Кузнецова). Підставою для вибору даної методики послужило наявність в психологічній літературі поглядів на те, що виражена схильність до образи пов'язана зі складнощами в соціальній адаптації⁸⁵. Адаптивність авторами методики розглядається як властивість особистості, як здатність до внутрішніх (психологічних) і зовнішніх (поведінкових) змін, спрямованим на збереження рівноважних взаємин особистості з середовищем. Переживання образи відбуваються в тісній соціальній взаємодії, і пов'язано з соціальною адаптацією. Методика призначена для діагностики восьми первинних показників соціальної адаптивності і одного вторинного. До первинних відносять: широту охоплення сигналів соціуму (ШОСС), легкість ієрархізації сигналів соціуму (ЛІСС), точність орієнтації в соціальних очікуваннях (ТОСО), стійкість емоційного переживання (УЕП), готовність змінюватися (ГІ), готовність до здійснення конструктивних дій, спрямованих на подолання невдач (ГПН), готовність до здійснення дій, спрямованих на досягнення мети (ГДЦ), та загальний (вторинний) показник адаптивності (ОПА). Методика містить стандартну інструкцію, 80 стверджень (по 10 на кожен шкалу), бланк з заданими варіантами відповідей. Результат обраховується у стенах (методика стандартизована). Результати перевірки на надійність і валідність високі.

«Тест-опитувальник самоствавлення» (автор В. В. Столін). Тест-опитувальник побудовано відповідно до ієрархічної моделі самоствавлення В.В. Століна. За допомогою цього опитувальника виявляється три рівні самоствавлення, що відрізняються ступенем узагальнення. Перший – це рівень конкретних дій (готовність) стосовно свого «Я». Він охоплює такі шкали: самовпевненість (шкала 1), ставлення інших (шкала 2), самоприйняття (шкала 3), самокерівництво (шкала 4), самовинувачення (шкала 5), самоінтерес (шкала 6),

⁸⁵ Саннікова О.П. Кузнецова О.В. (2009). Адаптивність личности. Одесса : Издатель Н. П. Черкасов. 258 с.

саморозуміння (шкала 7). Більш узагальнений рівень самоствавлення утворюють: самоповага (шкала I), аутосимпатія (шкала II), очікування позитивного ставлення (шкала III), самоінтерес (шкала IV). Самоповага (Шкала I) об'єднала твердження, що стосуються «внутрішньої послідовності», «саморозуміння», «самовпевненості». Аутосимпатія (Шкала II) поєднує пункти, у котрих відображається дружність-ворожість до власного «Я». У дану шкалу ввійшли пункти, що стосуються «самоприйняття», «самозвинувачення». Самоінтерес (Шкала IV) відбиває міру близькості до самого себе, інтерес до власних думок і почуттів, готовність спілкуватися із собою «на рівні», впевненість у своїй цікавості для інших. Також ця методика діагностує головний фактор – глобальне самоствавлення (Шкала S). Дана шкала вимірює інтегральне почуття «за» або «проти» власного «Я» досліджуваного.

Отже, обраний тест-опитувальник діагностує 12 показників самоствавлення. Методика містить стандартну інструкцію, 57 стверджень, бланк з варіантами відповіді. Результати надаються у накопичених частотах (%). Опитувальник має достатньо психометричних обґрунтувань за критеріями надійності та валідності.

«Тест-опитувальник якісних показників агресивності» Санникова О.П., Мазоха І.С. Тест-опитувальник діагностує якісні показники агресивності: емоційний, когнітивний, поведінковий та вольовий. Методика обрана для пошуку взаємозв'язку показників агресивності і схильності до переживання образи. Стандартна інструкція для обстежених складається з 50 питань. Методика містить стандартну інструкцію, бланк і ключ, характеризується високою надійністю і валідністю.

«Емоційний інтелект» (автор Н. Холл). (The Emotional Intelligence Self-Evaluation) Методика побудована Ніколасом Холлом ((Nicholas Hall) на загальнотеоретичних уявленнях про емоційний інтелект як про особистісні характеристики, що дозволяють розпізнавати свої емоції, керувати ними, розпізнавати почуття в кожній конкретній ситуації. Методика обрана для пошуку взаємозв'язку показників емоційного інтелекту і схильності до переживання образи. Тест складається з 30 тверджень і містить 5 шкал: емоційну обізнаність, управління своїми емоціями, самомотивацію, емпатію, розпізнавання емоцій інших людей.

Зазначені шкали є складовими інтегрального показника емоційного інтелекту. Методика містить стандартну інструкцію, бланк і ключ, характеризується надійністю і валідністю⁸⁶.

«Тест-опитувальник компонентів асертивності (ТОКАС 1)» (О.П Саннікова, О.І. Санніков, Н.М. Подоляк). Методика дозволяє розглянути психологічні особливості особистості, що виявляються у міжособистісному спілкуванні. Підставою задля вибору цієї методики послужив аналіз літератури в якому переживання образи і образливість часто пов'язують з порушенням в міжособистісних контактах, з відстоюванням своєї позиції, з невиправданими очікуваннями, «фантазіями» про те, як повинна складатися ситуація міжособистісного спілкування. Серед основних характеристик асертивності виділяють: вміння людини впевнено та з гідністю відстоювати свої права і не порушувати при цьому прав інших; вміння особистості налагоджувати ефективну взаємодію, відкрито висловлювати свої почуття, бажання, думки; вміння протистояти зовнішнім впливам і домагатися своїх цілей. Методика діагностує 5 якісних показників (шкал) асертивності: шкала I – афективний компонент (AcE), шкала II – когнітивний компонент (AcK), шкала III – конативний або поведінковий (AcP), шкала IV – контрольно-регулятивний (AcKP) і загальний показник асертивності (AcZag).

16-PF особистісний опитувальник Р. Кеттелла. Цей відомий і популярний шістнадцятифакторний (16-PF) особистісний опитувальник представляє систему з шістнадцяти первинних шкал-факторів, які вимірюють різні полярні властивості особистості: афектотимію (A+) – сизотимію (A-); сила «Я» (C+) – слабкість «Я» (C-); домінантність (E+) – покірність (E-); безпечність (F+) – заклопотаність (F-); силу «над – Я» (G+) – слабкість «над – Я» (G-); сміливість (H+) – боязкість (H-); м'якість (I+) – твердість (I-); підозрілість (L+) – довірливість (L-); мрійливість (M+) – практичність (M-); проникливість (N+) – наївність (N-); схильність до почуття провини (O+) – самовпевненість (O-); радикалізм (Q1+) – консерватизм (Q1-);

⁸⁶ Hall Nicholas (2007). Emotional Intelligence: A Primer. Відновлено з: <https://positivepsychologynews.com/news/nicholas-hall/20071110481>

самодостатність (Q2+) – залежність від групи (Q2+); високий самоконтроль (Q3+) – низький самоконтроль (Q3-); напруженість (Q4+) – розслабленість (Q4-) і чотирьох вторинних факторів: екстраверсію (Q1+) – інтроверсію (Q1-); тривожність (Q2+) – емоційну стабільність (Q2-); кортикальну жвавість (жорстку врівноваженість) (Q3+) – відсутність кортикальної жвавості (Q3-); незалежність (Q4+) – покірність (Q4-).

2.2. Результати та аналіз емпіричного дослідження

У цьому підрозділі презентовані значимі коефіцієнти кореляцій між показниками образливості за оригінальною методикою «Тест-опитувальник схильності до переживання образи» (ТОСОБ-1), асертивності за «Тест-опитувальником компонентів асертивності, самоствавлення за «Тест-опитувальником самоствавлення» та впевненості за «Тестом впевненості у собі» (див. табл.2.1, 2.2,. 2.3).

Таблиця 2.1

Значимі коефіцієнти кореляцій між показниками образливості і асертивності

Асертивність	Показники образливості								
	ОбЧ	ОбУ	ОбШ	ОбВ	ОбЕ	ОбК	ОбП	ОбКР	ЗОб
АсЕ	-387*	-322*	-329*	-244*	-332*	-302*	-160	364*	-269*
АсК	-252*	-256*	-223*	-199*	-218*	-291*		152	-293*
АсП	-273*	-247*	-266*	-159	-228*	-259*	-216*		-359*
АсКР	-290*	-224*	-240*	-334*	-314*	-385*		161	-232*
АсЗаг	-282*	-356*	-386*	-224*	-372*	-192*	-157	250*	-321*

Примітка: Тут і в наступних таблицях за текстом: 1) N = 235; 2) нулі і коми не позначені; 2) без позначки – $\rho \leq 0,05$; * – $\rho \leq 0,01$; 3) умовні позначення показників образливості: ОбЧ – чутливість до переживання образи, ОбУ – усталеність, ОбШ – широта поширення, ОбВ – виразність прояву переживання образи; ОбЕ – емоційний компонент, ОбК – когнітивний, ОбП – поведінковий, ОбКР – контроль-регулятивний, ЗОб – узагальнена оцінка образливості; 4) показники асертивності: АсЕ – афективний компонент асертивності, АсК – когнітивно-смісловий, АсП – конативний компонент асертивності, АсКР – контроль-регулятивний, АсЗаг – композитна оцінка асертивності.

Насамперед, слід зазначити, що показники образливості мають значимі від'ємні зв'язки і на 1%, і на 0,5% рівні, з усіма показниками асертивності.

Більшість показників образливості мають від'ємний зв'язок з показниками асертивності: показники ОбЧ, ОбУ, ОбШ, ОбЕ, ОбК, ЗОб на 1% рівні пов'язані з показниками АсЕ, АсК, АсП, АсКР, АсЗаг. Показник ВОб від'ємно на 1% рівні пов'язаний з показниками АсЕ, АсК, АсКР, АсЗаг, а на 5% від'ємно – з АсП. Від'ємно на 5% рівні показник ОбП пов'язаний з показником АсЕ, АсП, АсЗаг. Додатно на 5% рівні показник ОбКР пов'язаний з показниками АсК і АсКР, на 1% рівні з показниками АсЕ і АсЗаг.

У табл. 2.2 презентовані значимі коефіцієнти кореляцій між показниками образливості та показниками самоствавлення (за «Тест-опитувальником самоствавлення» В. В. Століна.

Таблиця 2.2

Значимі коефіцієнти кореляцій між показниками образливості і самоствавлення

Показн. Само-ствавлення	Показники образливості				
	ОБУ	ОБЕ	ОБК	ОБКР	ЗОб
S	-159	-151	-275*		
СІ	-173	-161	-235*		
СІІ		-170			
СІІІ	159		399*		174
С2	-175				
С3		-149*	-317*		
С6	-170		-231	167	
С7	-171	-175*	-352*	162	-156

Примітка: умовні позначення показників самоствавлення: S – інтегральний показник, СІ – самоповага, СІІ – аутосимпатія, СІІІ – очікування позитивного ставлення від інших; С2 – ставлення до інших, С3 – самоприйняття, С6 – самоінтерес, С7 – саморозуміння.

Розглянемо *взаємозв'язки між показниками образливості та самоствавлення*. Показник образливості ОБУ на 5% рівні значимо від'ємно взаємопов'язаний з показниками самоствавлення S, СІ, С2, С6, С7. Від'ємно на 5% рівні показник ОБЕ пов'язаний з показниками S, СІ, СІІ, а с показниками С3 і С7 від'ємно на 1% рівні. Показник ОБК на 1% рівні значимо від'ємно взаємопов'язаний з такими показниками самоствавлення як – S, СІ, С3, С7, а с показником С6 від'ємно на 5% рівні. Показник ЗОб також має від'ємні зв'язки с показниками С7 на 5% рівні. І тільки показник образливості ОБКР додатно на 5% рівні пов'язаний с показниками С6, С7.

Цікаві дані отримані відносно зв'язків показника СІІІ (очікування позитивного ставлення від інших) з показниками образливості ОБУ, ОБК, ЗОб. Додатні кореляції, що отримані між ними, порушують загальну картину, що свідчить про взаємозалежність образливості й бажання бути прийнятими іншими людьми. Розглянемо значимі коефіцієнти кореляцій між показниками образливості та впевненості у собі, що надано в табл. 2.3.

Таблиця 2.3

Значимі коефіцієнти кореляцій між показниками образливості та впевненості у собі

Показ- ники впевн.	Показники образливості								
	ОбЧ	ОбУ	ОбШ	ОбВ	ОбЕ	ОбК	ОбП	ОбКР	ЗОб
ВуС	-201	-322*	-269*	-175	-282*	-309*		365*	-256*
ВССм	-233	-256*	-242*	-159	-362*	-319*		278*	-236*
ВІСк		-160	-174				158		

Примітка: умовні позначення показників впевненості у собі: ВуС – впевненість у собі, ВССм – соціальна сміливість, ВІСк – ініціатива у соціальних контактах.

При аналізі табл. 2.3. можна зазначити, що *показники образливості, здебільше від'ємно пов'язані з показниками впевненості у собі*. Отже, показники ОбЧ і ОбВ від'ємно на 5% рівні, а показники ОбУ, ОбШ, ОбЕ, ОбК, ЗОб від'ємно на 1% рівні пов'язані з показниками ВуС, ВССм. Показник впевненості у собі ВІСк від'ємно на 5% рівні пов'язаний з показниками ОбУ, ОбШ, а з показником образливості ОбП додатно на 5% рівні. Також існує додатний зв'язок на 1% рівні між показником образливості ОбКР та показниками ВуС, ВССм.

Аналіз таблиць, які презентовані у параграфі дає підстави стверджувати, що *образливість не супроводжується асертивною поведінкою, впевненістю у собі, ініціативністю у соціальних контактах, позитивним ставленням до себе, саморозуміння тощо*.

У табл. 2.4 надані значимі коефіцієнти кореляцій між показниками образливості і показниками адаптивності, що було діагностовано за допомогою «Тест-опитувальника соціальної адаптивності» О.П. Саннікова, О.В. Кузнєцова.

Таблиця 2.4

Значимі коефіцієнти кореляцій між показниками образливості і адаптивності

Показ. Адаптивн.	Показники образливості								
	ОбЧ	ОбУ	ОбШ	ОбВ	ОбЕ	ОбК	ОбП	ОбКР	ЗОб
ШОСС		-163						262*	
ЛИСС	-366*	-273*	-157	-344*	-260*	-342*		350*	-336*
ТОСО		-171	-161	-175		-173		226*	-167
УЄП	-372*	-281*	-298*	-203*	-384*	-283*	-244*	266*	-198*
ГИ	-302*	-247*	-266*	-302*	-353*	-345*		328*	-373*
ГПН	-308*	-276*	-289*	-223*	-204	-320*		223*	-358*
ГДЦ						-156	170		
ПОУ	-300*	-356*	-256*	-232*	-240*	-329*		238*	-370*
ОПА	-338*	-231*	-353*	-241*	-361*	-282*		349*	-327*

Примітка: умовні позначення показників адаптивності: ШОСС – широта охоплення сигналів соціуму, ЛИСС – легкість ієрархізації сигналів соціуму, ТОСО – точність орієнтації в соціальних очікуваннях, УЄП – стійкість емоційного переживання, ГИ – готовність змінюватися, ГПН – готовність до здійснення конструктивних дій, спрямованих на подолання невдач, ГДЦ – готовність до здійснення дій, спрямованих на досягнення мети, ПОУ – показник загальної задоволеності, ОПА – загальний показник адаптивності.

Розглянемо взаємозв'язки між показниками образливості та адаптивності: показник образливості ОбЧ (чутливість до переживання образи) від'ємно на 1% рівні пов'язаний з показниками адаптивності ЛИСС, УЄП, ГИ, ГПН, ПОУ, ОПА; показник образливості ОбУ (усталеність переживання образи) від'ємно на 1% рівні пов'язаний з показниками ЛИСС, УЄП, ГИ, ГПН, ПОУ, ОПА та від'ємно на 5% рівні з ШОСС і ТОСО; показник ОбШ (широта поширення переживання образи) від'ємно на 1% рівні пов'язаний з показниками УЄП, ГИ, ГПН, ПОУ, ОПА, а від'ємно на 5% рівні з ЛИСС, ТОСО; показник образливості ОбВ (виразність прояву переживання образи) від'ємно на 1% рівні з показниками ЛИСС, УЄП, ГИ, ГПН, ПОУ, ОПА, а з показником адаптивності ТОСО від'ємно на 5% рівні; показник ОбЕ (емоційний компонент переживання образи) від'ємно на 1% рівні пов'язаний з показниками ЛИСС, УЄП, ГИ, ПОУ, ОПА, та на 5% рівні з показником ГПН; показник образливості ОбК (когнітивний компонент переживання образи) від'ємно на 1% рівні пов'язаний з ЛИСС, УЄП, ГИ, ГПН, ПОУ, ОПА, на 5% рівні з ТОСО і ГДЦ.

Показник образливості ОбП (поведінковий компонент переживання образи) єдиний демонструє додатній зв'язок на 5% рівні з показником адаптивності ГДЦ та від'ємний на 1% рівні з УЄП. Показник ОбКР (контрольно-регулятивний

компонент переживання образи) додатно на 1% рівні пов'язаний з усіма показниками, крім показника адаптивності ГДЦ. І, наостанок загальний показник образливості від'ємно на 1% рівні пов'язаний з показниками ЛИСС, УЄП, ГИ, ГПН, ПОУ, ОПА, а на 5% рівні з ТОСО.

Загалом, можна стверджувати, що *схильність до переживань образи не сприяє адаптивним проявам*, гальмує сприйняття сигналів соціуму, порушує точність орієнтації в соціальних очікуваннях, гальмує готовність до здійснення конструктивних дій, спрямованих на подолання невдач та дій, спрямованих на досягнення мети тощо. У табл. 2.5 презентовані значимі коефіцієнти кореляцій між показниками образливості та показниками емоційного інтелекту за методикою «Емоційного інтелекту» Н. Холла. При аналізі таблиці можна відзначити, що найчастіше значимі від'ємні зв'язки на рівні 1% ($p \leq 0,01$) показники образливості мають з такими показниками емоційного інтелекту як: УСЕ, СМ, Інтегр.

Таблиця 2.5

Значимі коефіцієнти кореляцій між показниками образливості та емоційного інтелекту

Показ. Емоц. Інтел.	Показники образливості							
	ОбЧ	ОбУ	ОбШ	ОбВ	ОбЕ	ОбК	ОбКР	ЗОб
ЕО	-295*	-226*	-164					-214*
УСЕ	-389*	-240*	-378*	-315*	-274*	-242*	319*	-304*
СМ	-325*	-225*	-286*	-281*	-348*	-351*	314*	-372*
Е								-154
УЕДЛ	-230*	-212*	-212*			-167		-241*
Інтегр	-356*	-265*	-332*	-301*	-364*	-213*	212*	-304*

Примітка: умовні позначення показників емоційного інтелекту: ЕО – емоційна обізнаність, УСЕ – управління своїми емоціями, СМ – само мотивація, Е – емпатія, УЕДЛ – управління емоціями інших людей, Інтегр – інтегральний показник.

Показники ОбЧ, ОбУ від'ємно на рівні 1% також пов'язані з показниками ЕО і УЕДЛ. Показник ОбШ від'ємно на рівні 1% пов'язаний з показниками УСЕ, СМ, УЕДЛ, Інтегр, а на рівні 5% з показником ЕО. Виявлено, що показники ОбВ, ОбЕ, ОбК мають від'ємні зв'язки з показниками УСЕ, СМ, Інтегр на 1% рівні, а показник ОбК від'ємно на рівні 5% також пов'язаний з УЕДЛ. Поведінковий компонент образливості ОбП не виявив жодного значущого зв'язку з показниками емоційного інтелекту, а показник ОбКР додатньо пов'язаний з показниками УСЕ, СМ, Інтегр.

Загальний показник образливості ЗОБ від'ємно на рівні 1% пов'язаний з усіма показниками емоційного інтелекту.

Отримані результати свідчать про те, що показники емоційного інтелекту, такі як розуміння своїх і чужих емоцій (емоційна обізнаність), вміння керувати ними і контролювати, мотивувати себе і контролювати експресію, не співвідносяться з показниками образливості.

Розглянемо кореляцію між показниками образливості та агресивності.

Таблиця 2.6.

Значимі коефіцієнти кореляцій між показниками образливості і агресивності за «Тест-опитувальником якісних показників агресивності»

Показ. Агрес.	Показники образливості								
	ОбЧ	ОбУ	ОбШ	ОбВ	ОбЕ	ОбК	ОбП	ОбКР	ЗОБ
АЕП	470*	437*	305*	430*	489*	497*	282*	-465*	563*
АКП	232*	290*	162	167	213*	203*	205*	-181	290*
АПП	406*	276*	202	356*	403*	360*	272*	-355*	425*
АКРП	385*	391*	365*	392*	397*	284*	305*	-464*	490*
ЗПА	476*	414*	318*	461*	490*	451*	341*	-462*	569*

Примітка: 1) умовні позначення показників агресивності: АЕП – емоційний, АКП – когнітивний, АПП – поведінковий, АКРП – контрольно- регулятивний, ЗПА – загальний показник агресивності; 2) умовні позначення показників образливості: ОбЧ – чутливість до переживання образи, ОбУ – усталеність, ОбШ – широта поширення, ОбВ – виразність прояву переживання образи; ОбЕ – емоційний компонент, ОбК – когнітивний, ОбП – поведінковий, ОбКР – контрольно-регулятивний.

Аналіз таблиці визначив, що значимі додатні зв'язки на рівні 1% ($p \leq 0,01$) мають майже всі показники образи: ОбЧ, ОбУ, ОбЕ, ОбК, ОбП, ЗОБ. Показник ОбШ додатньо на рівні 1% пов'язаний з показниками агресивності АКРП, АЕП і ЗПА, та додатньо на рівні 5% з АКП, АПП. Показник образливості ОбВ має додатні зв'язки на 1% рівні з усіма показниками агресивності, окрім АКП, з яким він пов'язаний на 5% рівні. Отже, тільки показник образливості ОбКР від'ємно пов'язаний з показниками агресивності на 1% рівні, крім показника АКП, з ним існує зв'язок на 5% рівні. Розглянемо ще одну таблицю, в якій наведено значущі коефіцієнти кореляції показників образливості і агресивності за «Опитувальником рівня агресивності» А. Басса, А. Дарки».

Значимі коефіцієнти кореляцій між показниками образливості і агресивності (А. Басса, А. Даркі)

Показ. Агрес.	Показники образливості								
	ОбЧ	ОбУ	ОбШ	ОбВ	ОбЕ	ОбК	ОбП	ОбКР	ЗОб
ВА							179		
КА						168	169		
Р	249*			381*	161	179		- 155	264*
П	151	153	232	165		147			314*
О	225*					161			214*
ЧВ	159								
ВР	203*	162		164	152	321*			258*
АГР	164			231*	173	154	154		324*

Примітка: умовні позначення показників агресивності: ВА – вербальна агресія, КА – непрямая агресія, Р – роздратування, П – підозрілість, О – образа, ЧВ – почуття провини, ВР – ворожість, АГР – агресивність.

При аналізі таблиці можна відзначити, що найчастіше значимі додатні зв'язки, як на рівні 5% ($p \leq 0,05$), так і на рівні 1% ($p \leq 0,01$) показники образливості мають з показниками Р, П, ВР та АГР. Показник образливості ОбЧ додатньо на рівні 1% та 5% пов'язаний з більшістю показників агресивності. Показники ОбУ, ОбШ додатньо на рівні 5% пов'язані з показниками П, ВР. Показники ОбК, ОбП, крім вищезазначених показників агресивності, додатно на рівні 5% пов'язані з показниками КА (непряма агресія) та ВА (вербальна агресія). Від'ємний зв'язок на 5% рівні демонструє лише показник образливості ОбКР. Загальний показник образливості додатньо на рівні 1% пов'язаний з Р, П, О, ВР, АГР.

Отже, аналіз наведених таблиць продемонстрував наявність додатних взаємозв'язків між показниками образливості та більшістю показників агресивності. Це означає, що переживання образи супроводжують: вербальна та непрямая агресія, гнів, недобррозичливість, підозрілість, ворожість, роздратування, готовність до здійснення агресивних дій, агресивні думки, потреба в агресивній поведінці тощо.

Взаємозв'язки показників образливості й особистісними факторами, що вивчаються за допомогою тесту FPI. У табл. 2.8 наведені значущі коефіцієнти кореляцій між показниками образливості і факторами особистості за методикою «Фрайбурзький особистісний опитувальник» (FPI).

Таблиця 3.8

Значимі коефіцієнти кореляцій між показниками образливості та факторами особистості, що діагностовано опитувальником FPI

Фактори FPI	Показники образливості								
	ОбЧ	ОбУ	ОбШ	ОбВ	ОбЕ	ОбК	ОбП	ОбКР	ЗОб
FI	335*	273*	322*	394*	306*	228*		-337*	308*
FII	252*			221*	205*	256*	263*	-246*	285*
FIII	381*	279*	355*	384*	347*	361*		-357*	381*
FIV	220*	371*	252*	274*	280*	370*	291*	-212*	336*
FV		-198*	-156		-167	-203*	-245*		-150
FVI	-264*	-234*	-370*	-145	-302*	-301*		205*	-297*
FVII	192*	273*		220*	262*	202*	197*	-203*	235*
FVIII	184*	328*	233*	265*	286*	277*		-269*	265*
FIX	240*	173			186	182		-194*	221*
FIX		-180				-150	218*		
FXI	190*	279*	311*	246*	287*	390*		-188*	303*
FXII						-173	165		

Примітка: умовні позначення факторів особистості 1) за методикою FPI: FI – невротичність, FII – спонтанна агресивність, FIII – депресивність, FIV – роздратованість, FV – товариськість, FVI – врівноваженість, FVII – реактивна агресивність, FVIII – сором'язливість, FIX – відкритість, FX – екстраверсія, FXI – емоційна лабільність, FXII – маскуліність; 2) формально-динамічні показники образливості: ОбЧ – чутливість до переживання образи, ОбУ – усталеність, ОбШ – широта поширення, ОбВ – виразність прояву переживання образи; 3) якісні показники образливості: ОбЕ – емоційний компонент, ОбК – когнітивний, ОбП – поведінковий, ОбКР – контроль-регулятивний; ЗОб – композитна оцінка образливості.

Таким чином, виявилось, що збільшення значення показників образливості супроводжується збільшенням значень таких властивостей, як невротичність, спонтанна агресивність, депресивність, реактивна агресивність, сором'язливість, емоційна лабільність, і одночасно, зменшенням значень факторів товариськість, врівноваженість, екстраверсія.

Взаємозв'язки показників образливості й особистісними факторами, що вивчаються за допомогою методики Р. Кеттелла. У табл. 2.9 наведені значущі коефіцієнти кореляцій між показниками образливості та факторами особистості (за Р. Кеттелла).

Таблиця 2.9

Значимі коефіцієнти кореляцій між показниками образливості та факторами особистості (за Р. Кеттелла)

	Показники образливості								
	ОбЧ	ОбУ	ОбШ	ОбВ	ОбЕ	ОбК	ОбП	ОбКР	ЗОб
А		-154				-246*			
С	-286*	-379*	-207*	-287*	-248*	-344*	-180	224*	-306*
Е							252*		
F					154		332*	-176	
G	180	234*	236*		176	169		-283*	222*
Н	-159	-258*	-170			-326*		169	-229*
L	345*	370*	227*	247*	284*	245*	211*	-314*	224*
M	-267*	-235*	-304*	-175	-224*	-161		199*	-299*
N	-164			-240*	-217*			210*	-168
O	377*	359*	348*	300*	372*	363*	266*	-312*	346*
Q3	-249*	-217*		-293*	-265*	-271*	-195*	274*	-302*
Q4	320*	339*	279*	368*	326*	341*	217*	-323*	342*
QI		-163				-175	266*		
QII	319*	395*	303*	353*	336*	304*	230*	-314*	367*
QIV	-153	-190	-275*		-151			178	-162

Примітка: умовні позначення фактори особистості за методикою 16-PF: А – афектотимія, С – сила «Я», Е – доміантність, F – безпечність, G – сила «Над-Я», Н – сміливість, L – підозрілість, М – мрійливість, N – проникливість, O – схильність до почуття провини, Q1 – радикалізм, Q2 – самодостатність, Q3 – високий самоконтроль, Q4 – напруженість, QI – екстраверсія, QII – тривожність, QIV – незалежність.

Усі параметри образливості, окрім ОбКР (від'ємно) значимо додатно на 1% ($p \leq 0,01$) рівні взаємопов'язані з факторами L, O, Q4, QII.

Додатні значимі зв'язки на 1% ($p \leq 0,01$) і 5% ($p \leq 0,05$) показали: ОбЧ, ОбУ, ОбШ, ОбЕ, ОбК, ЗОб з фактором G; показники образливості ОбЕ, ОбП з фактором F; лише один показник ОбП з фактором Е. Во всіх вищезазначених випадках лише показник ОбКР демонструє від'ємний зв'язок на 1% та 5% рівнях.

Від'ємні значимі зв'язки усіх показників образливості, окрім ОбКР (додатно на 1% рівні) виявлено з фактором С та фактором М (окрім ОбП).

Від'ємні значимі зв'язки на 1% ($p \leq 0,01$) і 5% ($p \leq 0,05$) рівні також показали: показники ОбУ, ОбК з фактором А; показники ОбЧ, ОбУ, ОбШ, ОбК та ЗОб з фактором Н; показники ОбЧ, ОбВ, ОбЕ, ЗОб з фактором N; усі показники образливості, окрім показника ШРОб, з фактором Q3; показники ОбУ, ОбК з фактором QI; показники ОбЧ, ОбУ, ОбШ, ОбК, ЗОб з показником QIV. У всіх вищезазначених випадках лише показник ОбКР демонструє додатний зв'язок на 1% та 5% рівнях.

Лише один показник ОБШ від'ємно на 5% ($p \leq 0,05$) рівні пов'язаний з фактором Q1, и, також лише один показник ОБЕ на 5% рівні пов'язаний з фактором Q2.

Таким чином, можна констатувати, що образливість взаємопов'язана з такими властивостями особистості як слабкість «Над–Я», підозрілість, схильність до почуття провини, фрустрованість, екстраверсія, та супроводжується відсутністю сили «Я», соціальної сміливості, прямолінійності.

2.3. Індивідуально-психологічні особливості асертивності, впевненості у собі та самоствалення у осіб з різним типом образливості

Аналіз літератури, здійснений у першому розділі вказує на те, що образа з'являється в онтогенезі людини в ранньому дитинстві, з початку її взаємодії з іншими людьми. Переживання людиною образи відбувається переважно в соціальному контакті. Проте, в будь-якому соціальному контакті дуже важливо, як сама людина ставить до себе та до інших. У цьому контексті образа тісно пов'язана з такими поняттями як асертивність, впевненість у собі, самоствалення тощо. Отже, почнемо розгляд результатів дослідження з асертивності.

Приступаючи до дослідження ми припустили, що *схильність до переживання образи, як стійка риса особистості може виявлятися у особливостях асертивної поведінки*, котра характеризується здатністю конструктивно відстоювати свої права, поважаючи права інших, бути позитивним та шанобливим, вільно висловлювати свої почуття, емоції та думки, брати на себе відповідальність за власну поведінку тощо. Тобто, можна вважати, що більша, або менша схильність до переживання образи різною мірою впливає на прояви асертивності. Попередньо нами був проведений кореляційний аналіз між показниками образливості і асертивності, який показав що показники образливості мають значимі від'ємні зв'язки на 1% і на 5% рівні, майже з усіма показниками асертивності крім показника ОБКР. Показник ОБКР додатно на 5% рівні пов'язаний

з показниками АсК і АсКР, на 1% рівні з показниками АсЕ і АсЗаг. Показник ОБП пов'язаний від'ємно на 5% рівні лише з одним показником АсЕ.

Подальше застосування якісного аналізу дозволило вивчити специфічні особливості прояву асертивності представників груп з різним типом образливості. На рис.2.1 надані профілі показників асертивності у груп з різним типом образливості.

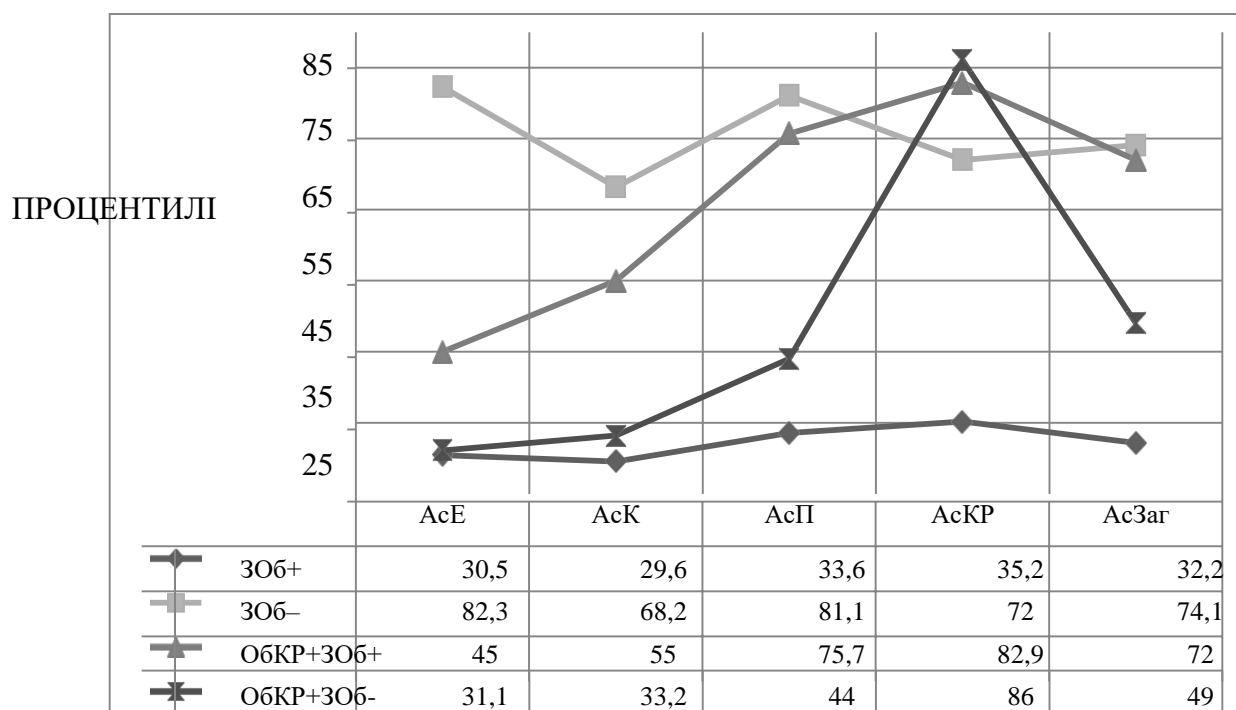

Рис.2.1. Профілі показників асертивності в групах осіб з різним типом схильності до переживання образи за «Тест-опитувальником компонентів асертивності» (автори Саннікова О.П., Санніков О.І., Подоляк Н.М.)

Примітка: тут і далі по тексту: 1) позначення: 3Об+ – група «образливих» осіб; 3Об- група «необразливих» осіб; ОбКР+3Об+ – група «заличкваних» осіб; ОбКР+3Об- група «затиснутих» осіб; 2) показники асертивності: АсЕ – афективний компонент асертивності, АсК – когнітивно-смысловий, АсП – конативний компонент асертивності, АсКР – контроль-регулятивний, АсЗаг – композитна оцінка асертивності

На осі абсцис (ОХ) розташовані показники асертивності, на осі ординат (ОУ) – їх числові значення, що надані у процентилях. Зона від 0 до 25 процентиляй відповідає першому квартилю розподілу, що інтерпретується як вкрай низький ступень вираженості ознаки, зона від 75 до 100 процентиляй відповідає четвертому квартилю, що інтерпретується як вкрай високі значення показника. Значення, що відображені на графіку, представляють собою середньоарифметичне значення конкретного показника отриманого представниками груп, що були обстежені.

Аналіз та інтерпретація профілю відбувається з опорою на ті показники, що максимально відхиляються від середньої лінії ряду. Загалом візуально фіксується, що у даної вибірці виявлено достатньо яскравих представників груп з різним типом схильності до переживання образи. Перед тим, як здійснити аналіз профілів, проранжуємо найбільш виражені фактори кожного профілю за їх відхиленням від середньої лінії ряду. Результати ранжування подані у табл. 2.10.

Таблиця 2.10

Ранжування показників асертивності в групах з різним типом образливості

Ранги показників	Групи (типи образливості)			
	ЗОб+	ЗОб-	ОбКР+ЗОб+	ОбКР+ЗОб-
1	АсК-	АсЕ+	АсКР+	АсКР+
2	АсЕ-	АсП+	АсП+	АсЕ-
3	АсЗаг-	АсЗаг+	АсЗаг+	АсК-

Проаналізуємо кожен профіль окремо для виявлення специфіки асертивності, що властива представникам різних груп образливості. Потім здійснимо їх порівняння між собою для пошуку схожості й відмінностей між ними. Результати порівняння (t-критерій Ст'юдента) надано у табл. 2.11.

Таблиця 2.11

Значення t-критерію Ст'юдента між однойменними показниками асертивності у групах, що порівнюються

Групи	Показники асертивності, що порівнюються				
	АсЕ	АсК	АсП	АсКР	АсЗаг
1/2	-5,121***	-4,233***	-5,271***	-4,029***	-3,985***
1/3	-1,453	-2,451*	-4,597***	-3,989***	-4,276***
1/4	-1,752	-2,011	-2,005	-5,134***	-3,176**
2/3	4,897***	2,549*	1,452	1,110	2,033
2/4	5,345***	4,321***	5,111***	-2,561*	3,121**
3/4	2,311*	3,012**	4,989***	2,010	3,542**

Примітка: тут і далі по тексту: 1) рівні значущості: позначка «*» вказує на значиму відмінність ($p \leq 0,5$); позначка «**» та «***» - на високу значиму відмінність ($p \leq 0,01$) та ($p \leq 0,001$); 2) додатний знак перед значенням t-критерія Ст'юдента свідчить про те, що даний однойменний показник за значенням вище в першій порівняльній групі, від'ємний знак вказує на більше значення показника в другій порівняльній групі; 3) 1 – група «образливих» осіб (ЗОб+); 2 – група «необразливих» осіб (ЗОб-); 3 – група «заличованих» осіб (ОбКР+ЗОб+); 4 – група «затиснутих» осіб (ОбКР+ЗОб-); 2) показники асертивності: АсЕ – афективний компонент асертивності, АсК – когнітивно-смысловий, АсП – конативний компонент асертивності, АсКР – контрольно-регулятивний, АсЗаг – композитна оцінка асертивності.

Профіль групи осіб схильних до переживання образи (ЗОб+) знаходиться нижче середньої лінії ряду, що відповідає значенням другого квартилю розподілу

(29,6 – 35,2). Низькі значення показника (АсК–) свідчать про те, що представників даної групи характеризує низька здатність дозволяти собі мати запити і вимоги, орієнтуватися в соціальних очікуваннях, усвідомлювати потреби у досягненні мети. Від'ємний полюс значення показника (АсЕ–) свідчить, що у даної групи спостерігається труднощі з прийняттям себе та інших, почуттям впевненості і міри, вони тривожні та нервово не стійкі. Представники групи (ЗОб+) в цілому не схильні до асертивної поведінки, не здатні відстоювати свої права, поважаючи права інших, брати на себе відповідальність за власну поведінку тощо (АсЗаг–).

Профіль групи «необразливих» (ЗОб–) розташований переважно у зоні третього та четвертого квартілей розподілу (68,2–82,3), тобто, розташований вище середньої лінії ряду. Отже, представники даної групи характеризуються готовністю до дій, спрямованих на досягнення мети без поправлення прав інших людей та здатністю керувати своїм життям (АсП+). Група «необразливих» демонструють нервово-психічну стійкість, прийняття себе та інших, спонтанність емоційних реакцій, почуття впевненості у собі (АсЕ+). В цілому представникам групи (ЗОб–) властива асертивна поведінка.

Профіль групи (ОбКР+ЗОб+) «замаскований» тип, розташований як вище так і нижче середньої лінії ряду, що свідчить про певні особливості даної групи. Представники даної групи притаманні такі якості як: відповідальність за свої вчинки, наполегливість у захисті своїх прав, обстоювання своєї думки, навіть якщо це пов'язано з якимись труднощами тощо (АсКР+). Вони характеризуються готовністю до дій, спрямованих на досягнення мети без поправлення прав інших людей (АсП+). В цілому представники групи (ОбКР+ЗОб+) схильні до асертивної поведінки.

Значення показників асертивності групи (ОбКР+ЗОб–) «закритий тип» також розташовані як вище так і нижче середньої лінії ряду. Представників цієї групи характеризує низька здатність дозволяти собі мати запити і вимоги, орієнтуватися в соціальних очікуваннях, усвідомлювати потреби у досягненні мети, спостерігаються труднощі з прийняттям себе та інших, почуттям впевненості (АсЕ–; АсК–). Проте, група (ОбКР+ЗОб–) відрізняється високими значеннями

показника (АсКР+), що характеризує їх наполегливістю у захисті своїх прав, обстоювання своєї думки якщо це пов'язано з труднощами (АсКР+).

Отже, аналізуючи вищезначене можна припустити, що представники групи ЗОБ– та ОБКР+ЗОБ+ в цілому схильні до асертивної поведінки, їм властиво відстоювання своїх прав, поважаючи права інших, вони готові брати на себе відповідальність за власну поведінку, навпаки, представникам групи ЗОБ+ асертивна поведінка не властива. Представники групи ОБКР+ЗОБ– демонструють найвищі значення контрольно-регулятивної складової асертивності. Аналіз літератури свідчить, що переживання образи часто пов'язують з внутрішнім конфліктом, неадекватним уявленням людини про себе та проявом егоцентризму – сприйняття своєї точки зору як єдиної існуючої, і не здатності або не вміння зрозуміти іншого. Проте, парадоксальність ситуації в тому, що образлива людина часто сама залежить від зовнішніх впливів та оцінок.

Людині схильної до переживання образи бракує впевненості у собі: вміння відкрито висловлювати позитивні і негативні почуття; говорити «ні»; вміння встановлювати контакти, починати і закінчувати розмову. Упевнені в собі люди не скуті і не боязкі – вони здатні висловити свої почуття без агресії і образливої переваги над іншими.

Розглянемо особливості впевненості у собі в групах осіб з різним типом схильності до образи надані на рис. 2.2.

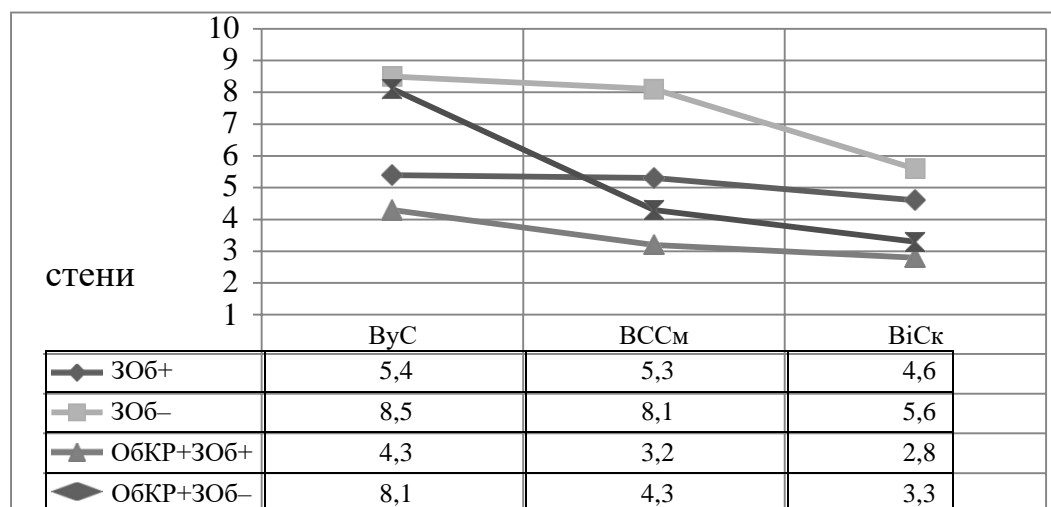

Рис.2.2. Профілі показників впевненості у собі в групах осіб з різним типом образливості за «Тестом впевненості у собі» В.Г.Ромека

Примітка: показники впевненості у собі: ВуС – впевненість у собі, ВССм – соціальна сміливість, ВІСк – ініціатива у соціальних контактах.

Розглянувши профіль впевненості у собі у зазначених групах осіб, виявлено певне поєднання показників. У групі осіб (ЗОб+) показник ініціатива у соціальних контактах (ВІСк) демонструє найбільше відхилення зі знаком мінус. Показники впевненість у собі (ВуС) і соціальна сміливість (ВССм) розташовані на середній лінії ряду.

Представники групи не схильних до переживання образи (ЗОб–) демонструють найвищий ступінь вираженості показників впевненість у собі (ВуС+) і соціальна сміливість (ВССм+). Показник ініціатива у соціальних контактах (ВІСк) має середнє значення показника.

Профіль групи (ОбКР+ЗОб+) розташовано нижче середньої лінії ряду, і найменше значення виявив показник (ВІСк). Значення показників впевненості у собі групи (ОбКР+ЗОб–) також розташовані як вище так і нижче середньої лінії ряду, але показник (ВуС+) має найбільше значення.

Таким чином, можемо констатувати, що представники групи не схильні до переживання образи (ЗОб–) та представники групи «закритого» типу образливості ОбКР+ЗОб–) у порівнянні з представниками схильних до образи (ЗОб+) значно впевненіші у собі. Але у представників групи (ЗОб–) на відміну від групи (ОбКР+ЗОб–) вище значення показників соціальна сміливість та ініціатива у соціальних контактах.

Значення t-критерію Ст'юдента між однойменними показниками впевненості у собі в групах, що порівнюються надано у додатку А табл. А.1.

Для вивчення характеристик самоствалення у групах осіб з різним типом схильності до образи розглянемо рис. 2.3 та таблицю 2.12.

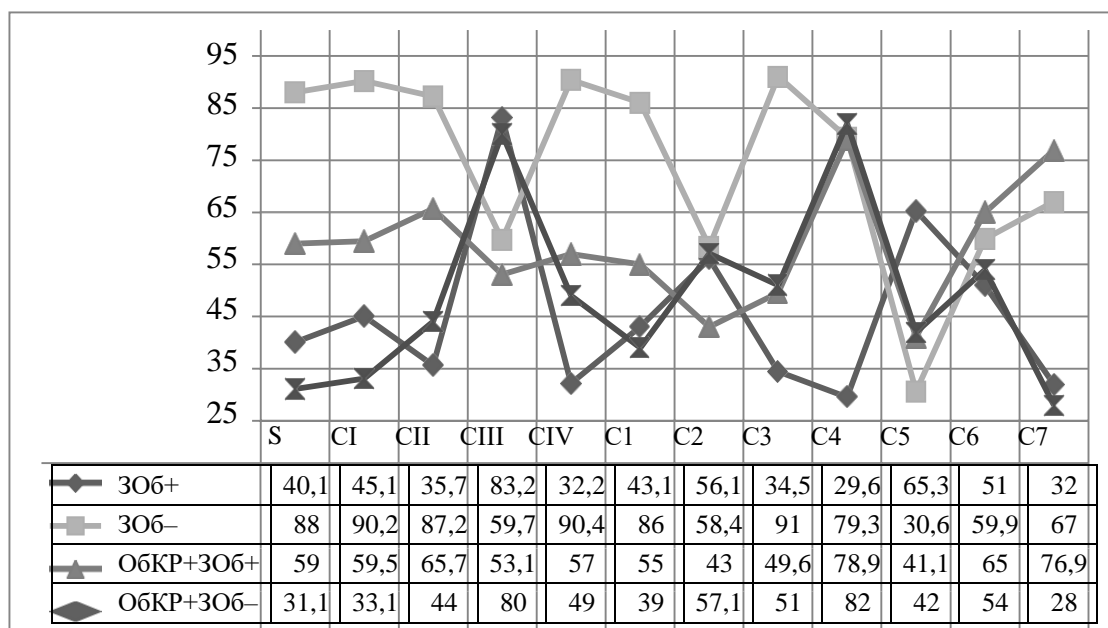

Рис. 2.3. Профілі самоствавлення груп представників схильних та не схильних до переживання образи за «Тест-опитувальником самоствавлення» (автор В.В. Столін)

Примітка: умовні позначення показників самоствавлення: S – інтегральний показник, C1 – самоповага, C2 – Аутосимпатія, C3 – очікування позитивного ставлення від інших, C4 – самоінтерес, C5 – самовпевненість, C6 – ставлення до інших, C7 – самоприйняття, C8 – самокерівництво, C9 – самозвинувачення, C10 – самоінтерес, C11 – саморозуміння.

Таблиця 2.12

Ранжування показників самоствавлення в осіб з різним типом образливості

Ранги	Групи (типи образливості)			
	306+	306-	ОБКР+306+	ОБКР+306-
1	C3+	C3+	C4+	C7-
2	C4-	C4+	C7+	C4+
3	C7-	C5-		C3+

Значення t-критерію Ст'юдента між однойменними показниками самоствавлення в групах, що порівнюються, підтвердили візуальні висновки.

Отже, показники зі знаком «+» розташовані у просторі додатних значень (вище 74 процентиля), зі знаком «-» – у просторі від'ємних значень (нижче 50 процентиля). Аналіз отриманих профілів показав, що особливості самоствавлення виявляються у своєрідному поєднанні показників у кожній групі досліджуваних. Отже, як видно з таблиці, представники групи (306+) очікують позитивного ставлення від інших (C3+); відчувають проблеми з самокерівництвом (C4-), не розуміють самих себе (C7-).

Профіль групи (ЗОб–) характеризується високим значенням показників самоприйняття (С3+), самоінтерес (СIV+) та достатньо низьким значенням показника самозвинувачення (С5–). Представники групи (ОбКР+ЗОб+) демонструють профіль розташований переважно ближче середньої лінії ряду, але високими значеннями відрізняються показники самокерівництво (С4+) та саморозуміння (С7+). І, нарешті, група (ОбКР+ЗОб–) характеризується низкою виразністю показника саморозуміння (С7–) і високими значеннями показників самокерівництво (С4+) та очікування позитивного ставлення від інших (СIII+).

Отже, можна припустити, що представники групи (ЗОб+) менш схильні до самокерівництва, та розуміння самих себе, для цієї групи важливим є позитивне ставлення до них оточуючих. Група обстежених (ЗОб–) навпаки, демонструє такі індивідуально-психологічні особливості як: близькість людини до самої себе (інтерес до власних думок, почуттів і переживань), впевненість у тому, що вона цікава для інших (СIV+); позитивно сприймання власного «Я»; цілісне, відносно постійне емоційне ставлення до себе. Стосовно профілів представників груп (ОбКР+ЗОб+) і (ОбКР+ЗОб–), цікавий той факт, що вони обидва демонструють високий рівень самокерівництва (С4+) при різному рівні показника саморозуміння, відповідно (С7+) і (С7–).

Аналіз літератури зв'язує емоційний інтелект з адаптацією людини в соціумі – вміння розуміти свої емоції і почуття, емоції інших людей, здатність керувати своїми переживаннями, проявляти емпатію тощо, все це допомагає адаптуватися в суспільстві⁸⁷.

Аналіз літератури з даної проблеми *дозволив висунути припущення, що схильність до переживання образи (образливість) тісно пов'язана з порушенням процесу адаптації особистості.* Людині, схильній до переживання образи, складніше пристосуватися до соціального середовища, що склалося, налагодити взаємини з іншими людьми, володіти своїми емоціями і переживаннями, усвідомлювати свої можливості, утримувати свою поведінку відповідно до

⁸⁷ Mayer, J. D., Salovey, P., Caruso, D. R., & Sitarenios, G. (2001). Emotional intelligence as a standard intelligence. *Emotion*, 1(3), 232–242. <https://doi.org/10.1037/1528-3542.1.3.232>

головних цілей діяльності і так далі. Ефективність адаптації індивіда в значній мірі залежить від того, наскільки адекватно він сприймає себе і свої соціальні зв'язки. Емоційний інтелект розглядається як здатність адаптуватися в навколишньому середовищу, уживатися і знаходити спільну мову з оточуючими. Люди з високим рівнем емоційного інтелекту добре розуміють свої емоції і почуття інших людей, можуть керувати своєю емоційною сферою, і тому в суспільстві їх поведінка більш адаптивна і вони легше домагаються своїх цілей у взаємодії з оточуючими. Теоретичний аналіз літератури пов'язує образливість з недостатньо розвиненим емоційним інтелектом: не здатність людини давати реальну оцінку дійсності, а навпаки, «підганяти» реальність під свої очікування; складнощі в розкритті своїх емоцій, почуттів, думок та ухвалення іншої точки зору; ригідність у поведінці тощо.

Нижче викладені результати дослідження специфіки соціальної адаптивності чотирьох груп обстежених (ЗОб+, ЗОб–, ОБКР+ЗОб+, ОБКР+ЗОб–).

На рис. 2.4. презентовані профілі адаптивності (формально-динамічні і якісні показники) у представників вищезначених груп. На осі ОХ відмічені показники адаптивності, на осі ОУ розміщена процентильна шкала.

Значення кожного показника, що відмічені на цьому графіку, являють собою середнє арифметичне значення конкретного показника усіх представників кожної групи окремо. Значення кожного параметра адаптивності, що відповідні першому квартилю (Q1 – від 0 до 25 процентилей), інтерпретуються як низький рівень розвитку якості, що діагностується. Результати, відповідні останньому, четвертому квартилю розподілу (Q4 – від 76 до 100 процентилей), оцінюються як показники високого рівня розвитку. 50-й перцентиль відповідає медіані. Другий і третій квартилі розподілу (Q2 – від 26 до 50 процентилей і Q3 – від 51 до 75 процентилей) являють результати, відповідно, нижче і вище за середнє значення.

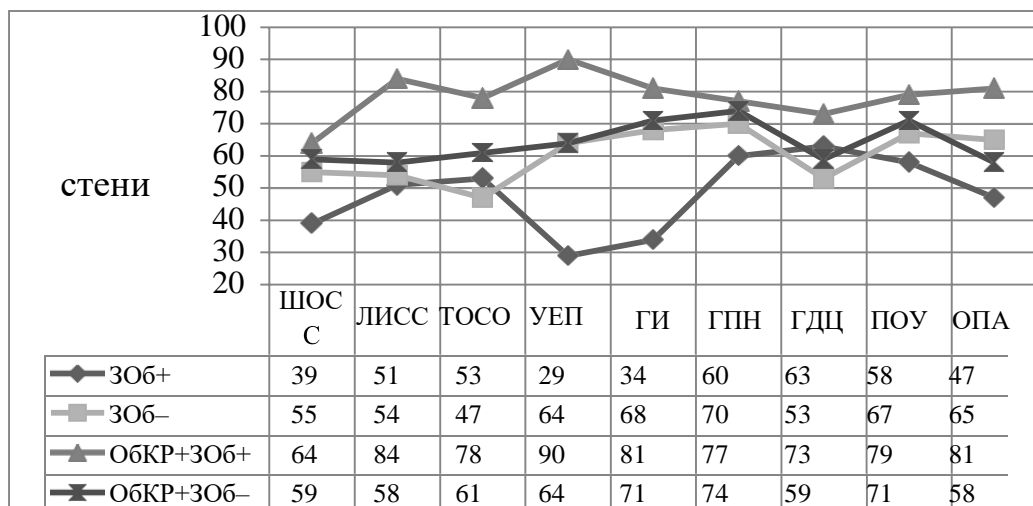

Рис.2.4. Профілі показників соціальної адаптивності в групах осіб з різним типом образливості за методикою О.П. Саннікової та О.В. Кузнецової.

Примітка. Показники адаптивності: ШОСС – широта обхвату сигналів соціуму; ЛИСС – легкість розуміння та ієрархізації сигналів соціуму; ТОСО – точність орієнтації в соціальних очікуваннях; УЕП – стійкість емоційного переживання; ГИ – готовність змінюватися; ГПН – готовність до здійснення конструктивних дій, направлених на подолання невдач; ГДЦ – готовність до здійснення дій, направлених на досягнення мети; ПОУ – показник загальної задоволеності; ОПА – загальний показник соціальної адаптивності.

Спочатку проаналізуємо кожний профіль окремо, задля пошуку специфіки адаптивності, що властива представникам кожної із вищезначених груп. Потім здійснимо їх порівняння між собою задля пошуку схожості та відмінностей між ними. Візуально профілі адаптивності представників кожної групи характеризується: розташуванням відносно середньої лінії ряду (50-тий перцентиль), особливостями конфігурації кожного профілю та специфікою структури адаптивності, що проявляється у своєрідному якісно-кількісному поєднанні її показників.

Аналогічно до аналізу попередніх профілів для вивчення характеристик соціальної адаптивності у осіб з різним типом образливості здійснимо ранжування показників адаптивності за ступенем відхилення від середньої лінії ряду. Результати надані у табл. 2.13. Слід зазначити, що показники зі знаком «+» розташовані у просторі додатних значень (вище 50 перцентіля), зі знаком «-» розташовані у просторі від’ємних значень (нижче 50 перцентіля).

Таблиця 2.13

Ранжування показників соціальної адаптивності у осіб з різним типом образливості

Ранги показників	Групи (типи образливості)			
	ЗОб+	ЗОб–	ОбКР+ЗОб+	ОбКР+ЗОб–
1	УЕП–	ГПН+	УЕП+	ГПН+
2	ГИ–	ПОУ+	ЛИСС+	ГИ+
3	ШОСС–	ГИ+	ГИ+	ПОУ+
4			ОПА+	

Значення t-критерію Ст'юдента між однойменними показниками соціальної адаптивності в групах, що порівнюються, підтвердили візуальні висновки.

Профіль групи «образливих» осіб (ЗОб+) розташований переважно в другому і третьому кварталі, що свідчить про середню виразність показників адаптивності. Проте, представники групи характеризуються достатньо низьким значеннями показників стійкість емоційного переживання (УЕП–), готовність змінюватися (ГИ–) і широта обхвату сигналів соціуму (ШОСС–). Представники групи «необразливих» (ЗОб–) демонструють достатньо високий рівень показників: готовність до здійснення конструктивних дій, направлених на подолання невдач (ГПН+), загальної задоволеності (ПОУ+), готовність змінюватися (ГИ+). Профіль групи «замаскованого» типу (ОбКР+ЗОб+) розташований вище середньої лінії ряду, в третьому і четвертому кварталі розподілу, що свідчить о високому розвитку показників адаптивності, а саме: стійкості емоційного переживання (УЕП+), легкості розуміння і ієрархізації сигналів соціуму (ЛИСС+), готовності змінюватися (ГИ+) та загального показника соціальної адаптивності (ОПА+). Група представників «закритого» типу переживання образи (ОбКР+ЗОб–) також демонструє високі значення більшості показників адаптивності. Найбільш виражені значення показників: готовність до здійснення конструктивних дій, направлених на подолання невдач (ГПН+), готовності змінюватися (ГИ+), загальної задоволеності (ПОУ+). Отже, слід зазначити, що особам схильним до переживання образи (ЗОб+) властиво: нижче середнього рівень відчуття загальної задоволеності та здатності розуміти і оцінювати соціальну ситуацію, визначати в ней головні, найбільш об'єктивно значущі стимули; відсутність готовності

змінюватися, прагнення до збереження звичних, усталених умов життєдіяльності, схильність уникати нових ситуацій, що виражається в настороженості особистості по відношенню до будь-яких життєвих змін, хворобливому їх переживанні (ГИ–); обмеженість охоплення сигналів соціуму в адаптаційній ситуації, концентрація на окремих, часткових її аспектах, ускладненість повного сприйняття всього спектра виникаючих обставин (ШОСС –); нестійкість емоційного переживання, часта зміна емоцій, різних за знаком і модальністю, легкість їх виникнення і короткочасність їх протікання, схильність до сильних емоційних переживань (УЕП –). Типі образливості (ЗОб–), (ОбКР+ЗОб+) і (ОбКР+ЗОб–) поєднує в цілому високий рівень показників адаптивності, здатність сприймати ситуацію, яка вимагає адаптації в цілому, не застрягати на окремих аспектах, тобто, успішно адаптуватися в нових умовах (ОПА+), налаштованість на отримання нового досвіду, здатність його засвоювати і перетворюватися (ГИ+).

Розглянемо профілі емоційного інтелекту осіб схильних до переживання образи різного типу, презентовані на рис. 2.5.

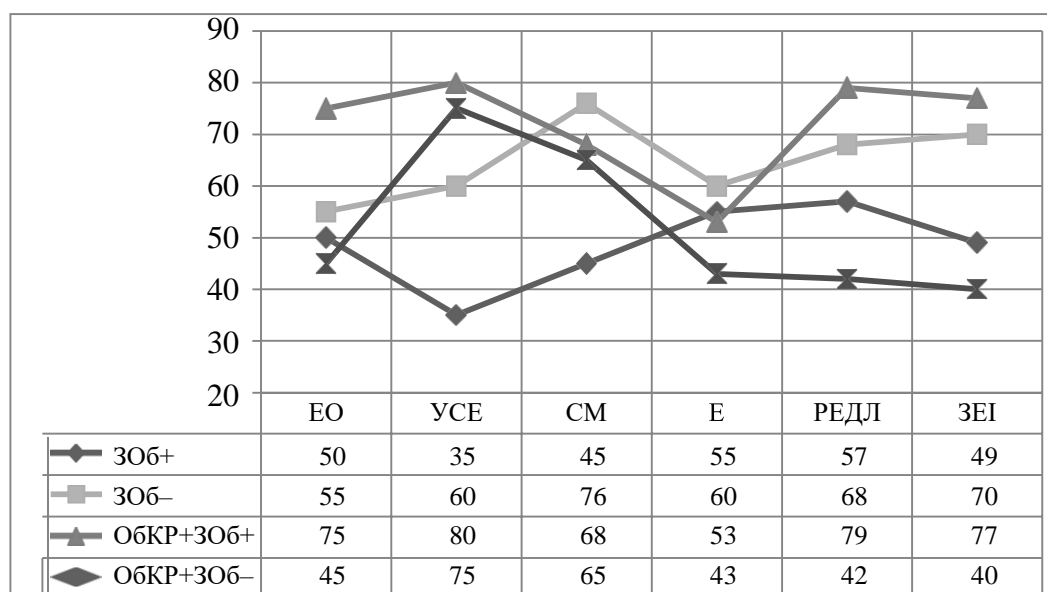

Рис. 2.5. Профілі показників емоційного інтелекту (за методикою «Емоційний інтелект Н. Холла) груп осіб, з різним типом образливості

Примітка. Умовні позначення показників емоційного інтелекту: ЕО – емоційна обізнаність; УСЕ – управління своїми емоціями; СМ – самомотивація; Е – емпатія; РЕДЛ – розпізнавання емоцій інших людей; ЗЕІ – інтегративний (загальний) рівень емоційного інтелекту.

Ранжування найбільш виражених показників кожного профілю за їх відхиленням від середньої лінії ряду надано в табл. 2.14.

Таблиця 2.14.

Ранжування показників емоційного інтелекту в осіб зі схильністю до переживання образи різного ступеню

Ранги показників	Групи (типи образливості)			
	ЗОб+	ЗОб–	ОбКР+ЗОб+	ОбКР+ЗОб–
1	УСЕ –	СМ+	УСЕ+	УСЕ+
2	СМ –	ЗЕІ+	РЕДЛ+	ЗЕІ–

Значення t-критерію Ст'юдента між показниками емоційного інтелекту в групах, що порівнюються надано у додатку А табл. А1.

Аналіз графіка і таблиці дозволив розглянути особливості емоційного інтелекту представників кожної групи. Отже, представники групи (ЗОб+) демонструють профіль показників емоційного інтелекту розташований близько середньої лінії ряду, певні відхилення існують у показників управління своїми емоціями (УСЕ–) і самомотивація (СМ –). Профіль групи (ЗОб–) розташований переважно у площині вище за середню лінію ряду, що свідчить про перевагу виразності таких показників як самомотивація (СМ+) та інтегративний (загальний) рівень емоційного інтелекту (ЗЕІ+). Група типу образливості (ОбКР+ЗОб+) також демонструє значення показників вище середнього, найбільш виражені такі показники як: управління своїми емоціями (УСЕ+) і розпізнавання емоцій інших людей (РЕДЛ+). Профіль групи (ОбКР+ЗОб–) неоднорідний, розташований як вище, так і нижче середньої лінії. Представники групи демонструють високі значення показника управління своїми емоціями (УСЕ+), але низькі значення показника інтегративний (загальний) рівень емоційного інтелекту (ЗЕІ–). Отже, порівняння профілів усіх груп показує найбільшу розбіжність таких показників, як: управління своїми емоціями; самомотивація; розпізнавання емоцій інших людей; інтегративний рівень емоційного інтелекту. З іншого боку відзначаються досить близькі значення груп з таким показником емоційного інтелекту, як емоційна обізнаність (в групі ОбКР+ЗОб+ цій показник значно вище), та емпатія.

Переживання образи тісно пов'язане з такими емоціями та властивостями особистості як: гнів, агресивність, озлобленість, ворожість, дратівливість, підозрілість.

В науковій літературі поняття агресивності часто пов'язане з переживанням образи. На думку низки науковців образа одна з форм непрямой агресивної поведінки. Скривджена людина має високий рівень агресивної мотивації, вона може бути підозріла, ворожа і відчужена від інших.

Отже, для вивчення індивідуально-психологічних особливостей прояву агресивності у осіб з різним типом переживання образи, були обрані дві методики: «Тест-опитувальник якісних показників агресивності» О.П. Саннікова, І.С. Мазоха) та «Опитувальник рівня агресивності» А. Басса, А. Даркі. Таке поєднання методик дозволило ретельно розглянути не тільки особливості переживання агресивності, її прояви і особливості у різних типів образливості, а й супутні переживанням образи стани і почуття: дратівливість, підозрілість, негативізм, почуття провини, ворожість. Розглянемо особливості агресивності у різних типів схильності до образи на рис. 2.6.

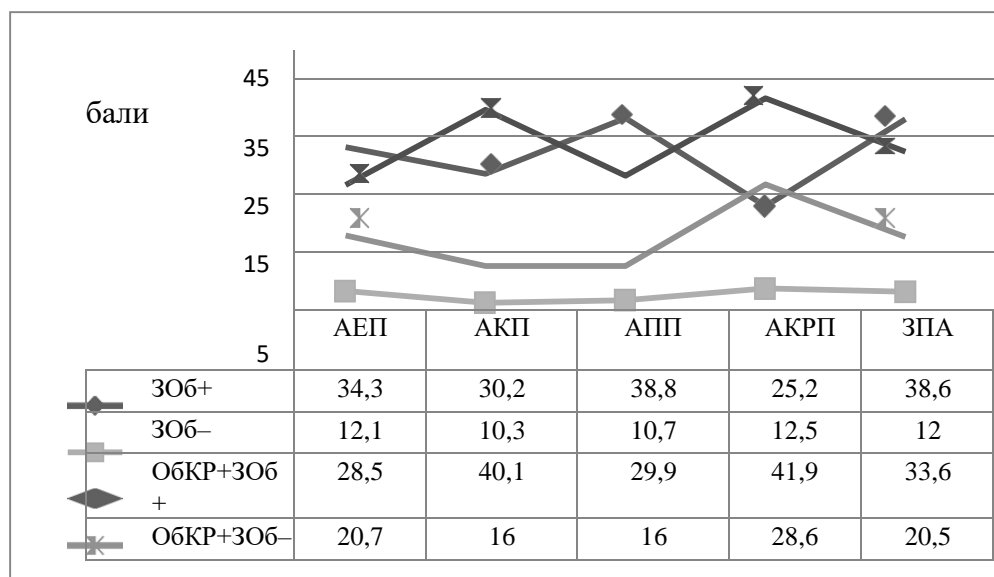

Рис. 2.6. Профіль показників агресивності осіб з різним типом образливості («Тест-опитувальник якісних показників агресивності», автори – О. П. Саннікова, І. С. Мазоха).

Примітка. Позначення: АЕП – емоційний показник агресивності; АКП – когнітивний показник агресивності; АПП – поведінковий показник агресивності; АКРП – контрольньо-регулятивний показник агресивності; ЗПА – загальний показник агресивності.

Аналіз графіку свідчить про те, що представники групи схильних до образи (30б+) в цілому схильні до агресивності, особливо до її емоційних та поведінкових проявів (АЕП+; АПП+). Профіль представників групи (30б-) розташовано нижче середньої лінії ряду, тобто, вони не схильні до агресивності, особливо до

агресивних думок, роздумів тощо (АКП–). Профіль осіб з «замаскованим» типом образливості (ОбКР+ЗОб+) розташований у площині вище середньою лінією ряду в просторі додатних значень, що свідчить про виразності показників агресивності, особливо когнітивного та контрольного-регулятивного (АКП+; АКРП+). Група (ОбКР+ЗОб–) демонструє низькі та середні значення показників агресивності, найбільш низькі значення спостерігається у когнітивного і поведінкового показників (АКП–; АПП–).

Отже, можна припустити, що представники груп (ЗОб+) і (ОбКР+ЗОб+) частіше ніж дві другі групи реагують агресією, гнівом, роздратуванням, злістю, ворожістю, навіть афектом, не тільки на неприємні життєві ситуації, але й на нейтральні та невизначні з погляду ступеня емоціогеності ситуації (АЕП+). В той же час групі (ОбКР+ЗОб+) властиво направляти свою активність на контроль над своїми емоціями, думками, настановами і реакціями, представники цієї групи прагнуть регулювати свої агресивні дії (АКРП+). Стосовно групи (ОбКР+ЗОб+) можна зробити припущення, що її представники схильні до обдумування агресивних дій, або вчинків, але високі значення показника (АКРП+) частіше є перешкодою для їх здійснення. Група (ЗОб–) демонструє в цілому низькі значення всіх показників агресивності, що дозволяє зробити висновок про низьку схильність до агресії і агресивних дій, принаймні в нейтральних ситуаціях.

Значення t-критерію Ст'юдента між показниками агресивності (за «Тест-опитувальником якісних показників агресивності» О. П. Саннікової, І. С. Мазохи), в групах, що порівнюються надано додатку А табл. А3.

На рис. 2.7 надані усереднені профілі показників агресивності осіб з різним типом образливості за «Опитувальником рівня агресивності» А. Басса, А. Даркі. Аналогічно до аналізу попередніх профілів для вивчення характеристик агресивності у осіб схильних до переживання образи різного типу здійснимо ранжування показників агресивності (табл. 2.15.).

Слід зазначити, що показники зі знаком «+» розташовані у просторі додатних значень (вище 5 стена), зі знаком «–» розташовані у просторі від'ємних значень (нижче 5 стена). Порівняння профілів і даних таблиці демонструє високі значення

показника агресивності образу (O+) у трьох груп, що цілком очікувано, так як вищеозначені групі відбиралися саме за показниками схильності до переживання образу. Лише група «необразливих» осіб (ЗОБ–) має досить низькі значення показника (O–), що ще раз підтверджує дану вибірку.

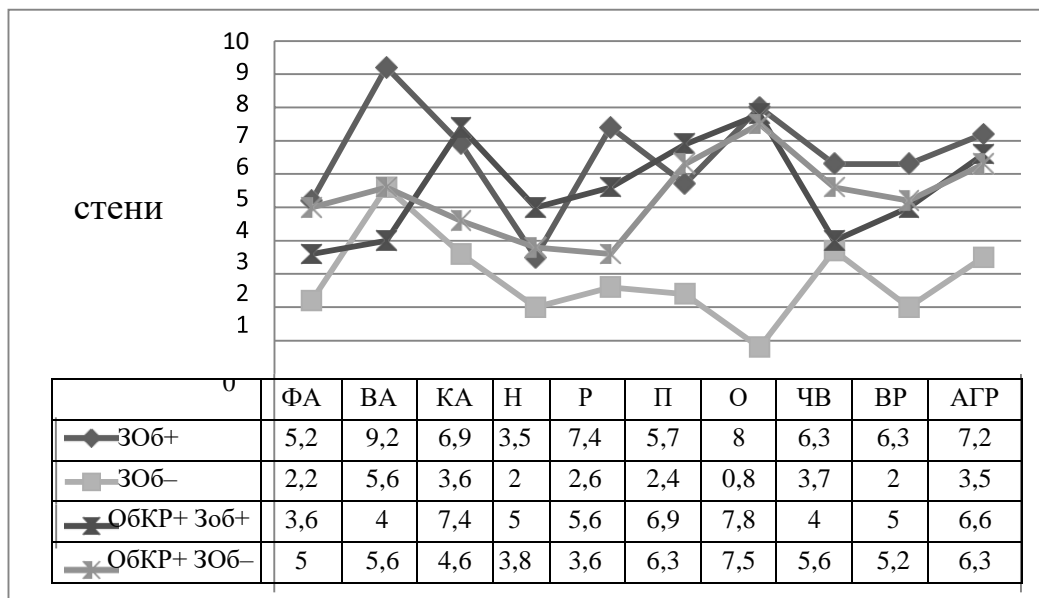

Рис. 2.7. Профіль показників агресивності осіб схильних до переживання образу різного типу.

Примітка. Позначення: ФА – фізична агресія; ВА – вербальна агресія; КА – непряма агресія; Н – негативізм; Р – роздратування; П – підозрілість; О – образа; ЧВ – почуття провини; ВР – ворожість; АГР – агресивність

Отже, група (ЗОБ+) демонструють високі значення показника вербальна агресія (ВА+), що свідчить про особливості прояву агресії та негативних почуттів як через форму (сварка, крик), так і через зміст словесних відповідей (погроза, лайка тощо). Також, представники цієї групи характеризуються схильністю до роздратування, тобто готовність до прояву при щонайменшому збудженні запальності, різкості і грубості (Р+).

Таблиця 2.15.

Ранжування показників агресивності в осіб зі схильністю до образливості різного типу

Ранги показників	Групи (типи образливості)			
	ЗОБ+	ЗОБ–	ОБКР+ЗОБ+	ОБКР+ЗОБ–
1	ВА+	О–	О+	О+
2	О+	Н–	КА+	Р–
3	Р+	ВР–	ФА–	

Профіль групи (ЗОб–) свідчить про низький вираз (значення нижче середньої лінії ряду) усіх показників агресивності, особливо схильності до негативізму (Н–) та ворожості (ВР–).

Значення t-критерію Ст'юдента між показниками агресивності (за «Опитувальником рівня агресивності» А. Басса, А. Даркі), в групах, що порівнюються, надано у додатку А, табл. А4.

Значення показників агресивності групи (ОбКР+ЗОб+) розташовані як вище так и нижче середньої лінії ряду. Отже, показник (КА+) демонструє достатньо високі значення, це свідчить про те, що агресивна поведінка представників групи може бути обхідним шляхом, спрямована на іншу особу або не усвідомлюється самим суб'єктом агресії. В той же час, представникам цієї групи характерно низькі значення показника (ФА–), тобто, вони не схильні до використання фізичної сили проти іншої особи. Профіль групи ОбКР+ЗОб– в цілому розташовано ближче до середньої лінії, самі низькі значення демонструє показник роздратування (Р–), що свідчить про низьку готовність до прояву негативних почуттів при найменшому збудженні.

Аналіз літератури дозволив зробити висновок, що *переживання образи найбільше пов'язано з такими емоціями та властивостями як: гнів, агресивність, тривожність, дратівливість, нервозність, почуттям провини, невпевненістю у собі, низькою самооцінкою, схильністю до залежних відносин, порушенням соціальної адаптації тощо*. Отже, для діагностики широкого спектру властивостей особистості було обрано Фрайбургський багатофакторний особистісний опитувальник FPI призначений для діагностики станів і властивостей особистості, які мають першорядне значення для процесу соціальної адаптації та регуляції поведінки.

Для пояснення результатів кореляційного аналізу, який свідчить про можливість зіставлення показників за методикою FPI і схильності до переживання образи, приступимо до аналізу профілів. Нижче викладені результати дослідження специфіки показників образливості з особистісними факторами чотирьох груп обстежених (ЗОб+, ЗОб–, ОбКР+ЗОб+, ОбКР+ЗОб–).

На рис. 2.8. презентовані профілі факторів особистості за методикою FPI у представників вищезначених груп.

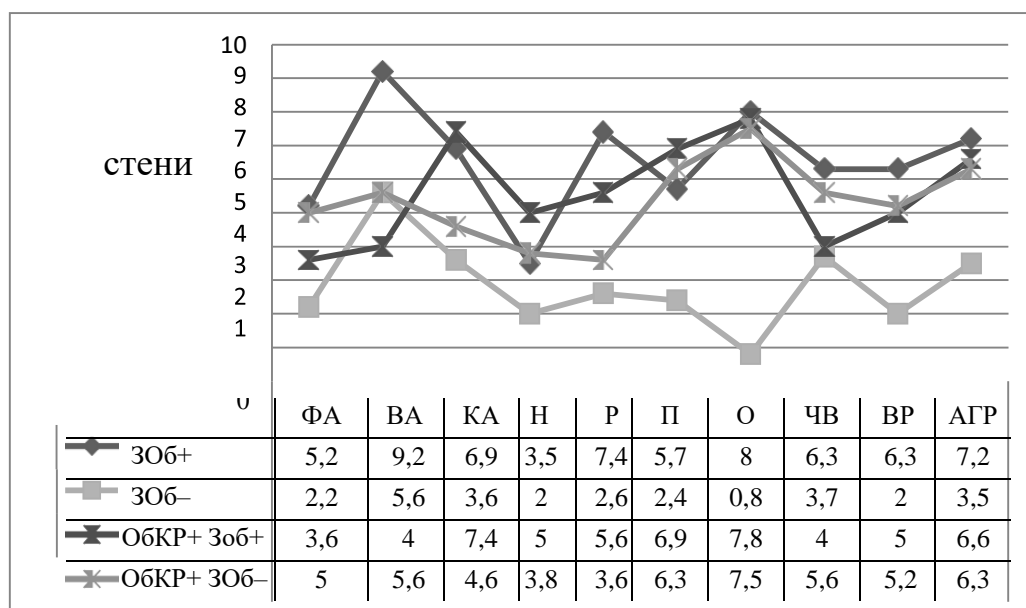

Рис. 2.8. Профіль показників агресивності осіб схильних до переживання образи різного типу.

Примітка. Позначення: ФА – фізична агресія; ВА – вербальна агресія; КА – непряма агресія; Н – негативізм; Р – роздратування; П – підозрілість; О – образа; ЧВ – почуття провини; ВР – ворожість; АГР – агресивність

На рис. 2.9 презентовані профілі факторів особистості за методикою FPI у представників вищезначених груп.

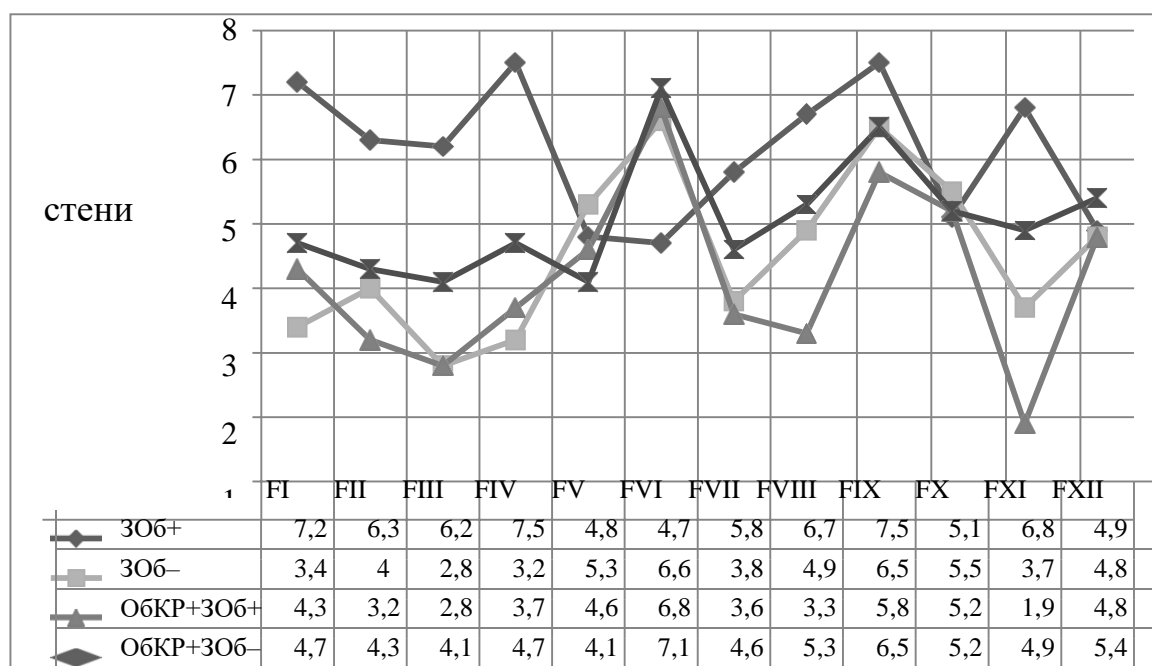

Рис. 2.9. Профілі факторів особистості за методикою FPI в групах осіб з різним типом схильності до образи

Примітка. Тут і далі: 1) 3Об+ група осіб ($n=20$) з високим рівнем схильності до переживання образи («образливі»); 3Об- група осіб ($n=18$) із низьким рівнем схильності до переживання образи («необразливі»); ОбКР+3Об+ група осіб ($n=17$) мономодальний тип («замаскований, заличкований»); ОбКР+3Об- група осіб ($n=21$) мономодальний тип («закритий, затиснутий»).

Попередньо первинні дані (бали) були перераховані у стени. Потім із вибірки обстежуваних (76 осіб) за композитною оцінкою було сформовано чотири групи: представники із високими (четвертий квартиль розподілу) і низькими (перший квартиль розподілу) значеннями схильності до переживання образи. Першу групу склали 20 осіб, другу – 18 осіб, третю – 17 осіб, четверту – 21 особа. Підґрунтям задля пошуку індивідуально-типових особливостей особистості ми обрали композитну оцінку (3Об), саме тому, що цей показник відображує загальні характеристики всіх показників образливості. Зрозуміло, що представники кожної із означених груп відрізняються між собою (індивідуальний підхід). Проте їх об'єднує певна схожість у проявах переживання образи (типологічний підхід).

На осі ОХ відмічені показники факторів особистості за методикою FPI, на осі ОУ розміщені стени. Значення кожного показника, що відмічені на цьому графіку, являють собою середнє арифметичне значення конкретного показника усіх представників кожної групи окремо. Значення кожного фактору особистості, що

відповідні першому квартелю (Q1 – від 1 до 3 стенів), інтерпретуються як низький рівень розвитку якості, що діагностується. Результати, відповідні останньому, четвертому квартелю розподілу (Q4 – від 7,5 до 10 стенів), оцінюються як показники високого рівня розвитку. Стен 5,5 відповідає медіані. Другий і третій квартали розподілу (Q2 – від 2,5 до 5,5 стенів і Q3 – від 5,5 до 7,5 стенів) являють результати, відповідно, нижче і вище за середнє значення. Спочатку проаналізуємо кожний профіль окремо, задля пошуку специфіки факторів особистості, що властиві представникам із різними значеннями показників образливості. У табл. 2.16 вказані найбільш виражені показники факторів особистості за методикою FPI в кожній групі обстежуваних.

Таблиця 2.16.

Ранжування показників факторів особистості у осіб зі схильністю до образливості різного типу (за FPI)

Ранги показників	Групи (типи образливості)			
	ЗОБ+	ЗОБ-	ОБКР+ЗОБ+	ОБКР+ЗОБ-
1	FIV+	FIII–	FXI–	FVI+
2	FIX+	FIV–	FIII–	FIII–
3	FI+	FI–	FII–	FV–
4	FVI–	FXI–	FVIII–	FII–

Потім здійснимо їх порівняння між собою задля пошуку схожості та відмінностей між ними. Статистичні значення t-критерію Ст'юдента між однойменними факторами особистості у групах, що порівнюються (за методикою FPI) надано у табл. 2.17.

Таблиця 2.17.

**Значення t-критерію Ст'юдента між однойменними факторами
особистості у групах, що порівнюються (за методикою FPI)**

Групи	Фактори особистості, що порівнюються					
	FI	FII	FIII	FIV	FV	FVI
1/2	6,121***	3,221**	4,233***	5,271***	1,029	-3,985***
1/3	4,871***	3,431**	4,487***	2,987**	1,087	-3,101**
1/4	5,231***	2,981**	3,287**	5,021***	0,984	-3,002**
2/3	1,052	1,310	2,003	1,103	1,219	1,149
2/4	-2,355*	1,510	-3,324**	-2,411*	1,012	1,487
3/4	2,052	1,728	2,003	2,145	0,594	0,484
Групи	Фактори особистості, що порівнюються					
	FVII	FVIII	FIX	FX	FXI	FXII
1/2	2,121**	2,6523*	1,003	0,771***	3,029**	0,985
1/3	2,689*	4,991***	3,192**	1,765	4,101***	2,009
1/4	1,052	1,728	2,067	2,075	2,345*	2,001
2/3	1,852	2,998**	2,022	2,005	3,431**	1,722
2/4	-2,674*	1,152	2,008	1,022	2,035	1,526
3/4	2,311*	1,991	3,012**	4,989***	2,010	3,542**

Примітка: умовні позначення факторів особистості 1) за методикою FPI: FI – невротичність, FII – спонтанна агресивність, FIII – депресивність, FIV – ро- здратованість, FV – товариськість, FVI – врівноваженість, FVII – реактивна аг- ресивність, FVIII – сором'язливість, FIX – відкритість, FX – екстраверсія, FXI – емоційна лабільність, FXII – маскулінність; 2) формально-динамічні показники образливості: ОБЧ – чутливість до переживання образи, ОБУ – усталеність, ОБШ – широта поширення, ОБВ – виразність прояву переживання образи; 3) якісні показники образливості: ОБЕ – емоційний компонент, ОБК – когнітивний, ОБП – поведінковий, ОБКР – контрольно-регулятивний; ЗОб – композитна оцінка образливості.

Візуально профілі факторів особистості представників кожної групи характеризується: розташуванням відносно середньої лінії ряду (50-тий перцентиль), особливостями конфігурації кожного профілю та специфікою структури факторів особистості, що проявляється у своєрідному якісно-кількісному поєднанні цих показників.

Аналіз профілів факторів особистості за методикою FPI полягає у виділенні найбільш значущих характеристик в їх індивідуальній структурі. На профілі фактори особистості презентовані тими параметрами, значення яких показують найбільше відхилення від середньої лінії ряду в сторони обох полюсів. У результаті

цього етапу виявляється параметр або комбінація параметрів, що є домінуючими в індивідуальній структурі факторів особистості і найяскравіше відбивають їх зміст.

Аналіз побудованих профілів показав, що особливості факторів особистості виявляються й у своєрідному поєднанні їх показників у кожній групі обстежуваних, і в значеннях (рівнях), яких вони досягають. Профіль «образливих» осіб (ЗОб+) розташований переважно у площині вище за середню лінію ряду (FIV+, FIX+, FI+), що свідчить про перевагу виразності таких показників як роздратованість, невротичність, відкритість. Виключення складає показник FVI– (врівноваженість), значення якого розташовано нижче середньою лінією і знаходиться в просторі третього квартилю розподілу, що свідчить про певну усталеність (стійкість) цього показника для представників цієї групи. Профіль осіб групи «необразливих» (ЗОб–) розташований переважно у зоні першого і другого квартилей розподілу, тобто, розташований нижче середньою лінією ряду в просторі додатних значень. Це, у свою чергу, свідчить про слабку виразність таких показників як: депресивність, роздратованість, невротичність, емоційну лабільність. Профіль «замаскованих, заличкованих» осіб (ОбКР+ЗОб+) розташований переважно у площині нижче середньою лінією ряду в просторі додатних значень, що свідчить про слабку виразності таких показників як емоційна лабільність, спонтанна агресивність, депресивність, сором'язливість.

Група ОбКР+ЗОб– («закритий, затиснутий» тип) на своєму профілі демонструє виразність показника FVI+ врівноваженість, якій розташований вище середньої лінією ряду, але низькі значіння показників товарищкості, депресивність, спонтанна агресивність. Відповідно до поставлених задач в аналізі окремих профілів нас цікавлять передусім найбільш виражені значення показників, за якими можна судити про переваги і специфіку певних показників факторів особистості, що властиві представникам груп.

Отже, дані презентовані в таблиці свідчать, що представники групи ЗОб+ («образливі») більшою мірою ніж представники інших груп схильні до таких властивостей особистості як роздратованість та невротичність, вони менш врівноважені. Представникам групи (ЗОб+) властива висока тривожність,

підвищена чутливість, внаслідок цього несуттєві подразники легко викликають спалахи роздратування (FI+). Групі «образливих» властиво низький рівень саморегуляція психічних станів. Вони схильні гостро переживати невдачі, можуть поряд з самозвинуваченням, демонструвати ворожість по відношенню до оточуючих. Конфліктна поведінка частіше обирається формою захисту від переживань (FIV+).

Представники групи ЗОб– («необразливі») навпаки демонструють низькі значення показників депресивності, роздратованість, невротичність, емоційну лабільність. Обстежені цієї групи відрізняються багатством, гнучкістю і різноманітними можливостями психіки, невимушеністю в міжособистісних відносинах, упевненістю в своїх силах, успішністю у виконанні різних видів діяльності, що вимагають активності, ентузіазму і рішучості (FIII–). В цілому представники групи «необразливих» справляють враження емоційно зрілих, не схильних до фантазій, мислячих тверезо і реалістично (FXI–).

Група ОбКР+ЗОб+ («замасковані, заличковані») характеризується значно низьким значенням емоційної лабільності, спонтанній агресивності та сором'язливості. Представники цієї групи конформні, стримані, обережні в поведінці, прагнуть дотримуватися соціальних вимог. У своїй поведінці вони керуються надійними, реальними цінностями. Цій групі властиво відсутність внутрішньої напруженості, свобода від конфліктів, готовність слідувати нормам і вимогам (FXI–, FII–).

Нарешті, представники групи ОбКР+ЗОб– («закриті, затиснуті») більш врівноважені ніж представники інших груп, але в них найнижчий показників товариськості. Тобто їм притаманні такі риси як холодність, формальність міжособистісних відносин. Особи з низькими оцінками за фактором «товариськості» уникають близькості, підтримують лише зовнішні форми відносин. Представники цієї групи не проявляють ініціативу у соціальних контактах, суспільство людей їх не приваблює, вони люблять самотність (FV–).

На рис. 2.10 надані профілі широкого спектру рис особистості (показників особистісних факторів за методикою Р. Кеттелла) вищезначених груп з різним

типом образливості. Середня лінія ряду кожного профілю проходить через точку 5,5 стенів. На осі X відкладено фактори особистості за Р. Кеттеллом, на осі Y – їх значення, що виражені у стенах. Спочатку розглянемо кожний профіль окремо, а потім порівняймо їх між собою. Аналіз профілів дозволяє скласти психологічні характеристики представників груп.

Попередньо за допомогою кореляційного аналізу нами було встановлено, що схильність до переживання образи має значимі кореляційні зв'язки з такими особистісними патернами, як С (-) слабкістю «Я», G (+) – сила «Над-Я», Н (-) боязкістю, L(+), підозрлістю, М(-) практичністю, N(-) наївністю, О(+), схильністю до почуття провини, Q3(-) низьким самоконтролем, Q4(+), напруженістю, QII(+), тривожністю і QIV(-) покірністю.

Низький рівень образливості супроводжується С(+), силою «Я», G (-) – слабкістю «Над-Я», Н(+), сміливістю, L(-), довірливістю, М(+), мрійливістю, N(+), проникливістю, О(-), самовпевненістю, Q3(+), високим самоконтролем, Q4(-), розслабленістю, QII(-), емоційна стабільність, QIV (+) незалежністю.

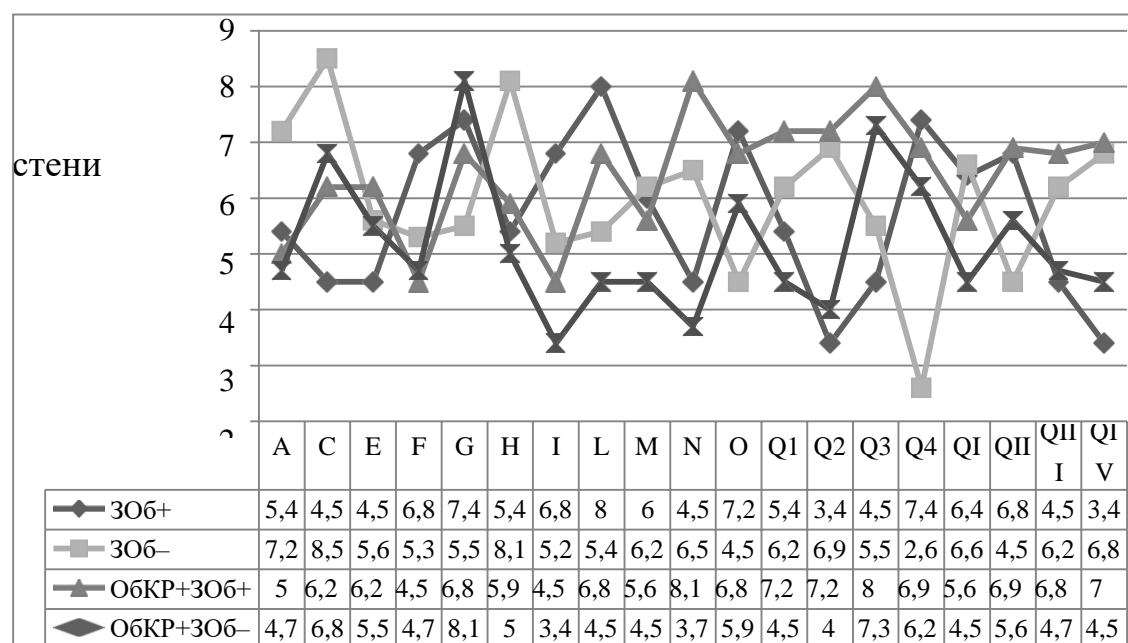

Рис. 2.10. Профілі показників особистісних факторів за методикою Р. Кеттелла у групах осіб з різним типом образливості.

Примітка: умовні позначення: А (афектотімія – сизотимія), С (сила – слабкість «Я»), Е (домінантність – конформність), F (безпечність – заклопотаність), G (сила – слабкість «над-Я»), Н (сміливість – боязкість), I (м'якість – твердість), L (підозрлість – довірливість), М (мрійливість – практичність), N (проникливість – наївність), О (схильність до відчуття провини – самовпевненість), Q1 (радикалізм – консерватизм), Q2 (самодостатність – залежність від групи), Q3 (високий – низький самоконтроль), Q4 (напруженість –

розслабленість), *QI* (екстраверсія – інтроверсія), *QII* (тривожність – емоційна стабільність), *QIII* (кортикальна жвавість – сензитивність), *QIV* (незалежність – покірність).

Для того, щоб здійснити аналіз профілів, проранжуємо найбільш виражені фактори кожного профілю за їх відхиленням від середньої лінії ряду за зменшенням значень (див. табл. 2.18). Такий підхід дозволить упорядкувати найбільш виражені фактори і описати індивідуально-типологічні характеристики особистості представників кожної групи. Значення t-критерію Ст'юдента між однойменними факторами особистості (за методикою Р. Кеттелла) в групах, що порівнюються, надано у додатку А у табл. А5.

Аналіз побудованих профілів показав, що особливості факторів особистості виявляються й у своєрідному поєднанні їх показників у кожній групі обстежуваних, і в значеннях (рівнях), яких вони досягають.

Таблиця 2.18.

Ранжування факторів особистості у осіб зі схильністю до образливості різного типу (за Р. Кеттеллом)

Ранги показників	Групи (типи образливості)			
	ЗОб+	ЗОб-	ОбКР+ЗОб+	ОбКР+ЗОб-
1	L+	C+	N+	G+
2	G+	Q4-	Q3+	I-
3	Q4+	H+	Q1+	Q3+
4	Q2-	A+	Q2+	N-

Профіль «образливих» осіб (ЗОб+) демонструє виразність таких показників як: підозрілість, сила «Над-Я», напруженість, залежність від групи.

Отже, представників групи характеризує збудження, дратівливість, занепокоєння, слабе почуття порядку. Образлива особистість ухиляється від відповідальності, не доводить справу до кінця, характеризується невтриманістю, тривожністю, енергійною напруженістю (Q4+). Ці особи підозрілі, ревниві, заздрісні. Схильні застрягати в свої переживаннях і затримувати свою увагу на невдачах. Часто бувають егоцентричні та догматичні, вимагають від оточуючих нести відповідальність за їх помилки. Така поведінка, на думку Р. Кеттелла, відіграє роль захисного механізму: підозріле, недовірливе ставлення до оточуючих компенсує почуття соціальної ненадійності, невпевненості (L+). Представники групи (ЗОб+) схильні до моралізування, совісні, в них розвинене почуття обов'язку і відповідальності, усвідомлене дотримання загальноприйнятих правил і норм,

наполегливість в досягненні мети (G+). Вони орієнтовані на соціальне схвалення, вважають за краще працювати і приймати рішення разом з іншими людьми, люблять спілкування і захоплення. Нуждаються в підтримці з боку групи, так як залежать від думки і вимог групи (Q2-).

Профіль осіб групи «необразливих» (ЗОб-) демонструє виразність таких показників як: сила «Я», розслабленість, сміливість, легкість в спілкуванні.

Групу осіб не схильних до переживання образи перш за все характеризує емоційна стійкість, витриманість, висока працездатність, реалістичність, відсутність нервового стомлення. Така людина більш емоційно зріла, тверезо дивиться на речі, вона має постійні інтереси, реально оцінює обстановку та управляє ситуацією (С+). Необразливі особи товариські, чуйні, доброзичливі і імпульсивні. Їм характерна соціальна сміливість, активність, розкутість і схильність до ризику (Н+). Вони розслаблені, спокійні, незворушні (Q4-). Представникам групи (ЗОб-) властива природність, невимушеність, готовність до співпраці, пристосованість, увага до людей, готовність до спільної роботи, активність в усуненні конфліктів в групі, легкість у встановленні міжособистісних контактів (А+).

Профіль групи «замаскованих, заличкованих» осіб (ОбКР+ЗОб+) демонструє виразність таких показників як: проникливість, високий самоконтроль, радикалізм, самодостатність.

Представники групи (ОбКР+ЗОб+) характеризуються проникливістю, обережністю, розважливістю, емоційної витриманістю, умінням знаходити вихід зі складної ситуації. Вони схильні до інтелектуального підходу до оцінки ситуації, часто цинічні (N+). Представники групи (ОбКР+ЗОб+) мають тенденцію до вираженого контролю своїх емоцій і загальної поведінки, їм притаманна сильна воля та цілеспрямованість (Q3+). Типу «замаскованих» властиве розвинене аналітичне мислення, сприйнятливості до змін і нових ідей, недовіра до авторитетів, відмова приймати що-небудь на віру. Часто вони готові до порушення звичок і усталених традицій (Q1+). Представники цієї групи незалежні, самостійні, винахідливі, орієнтовані на власні рішення та думки (Q2+).

Представники групи (ОбКР+ЗОб-) характеризуються виразністю таких показників, як: сила «Над-Я», твердість, високий самоконтроль. Вони керуються почуттям обов'язку, наполегливі, сумлінні, схильні до моралізування (G+). Представникам цієї групи властива раціональність, розсудливість практичність, реалістичність, скептичне ставлення до суб'єктивних і культурних аспектів життя (I-). Вони соціально точні, піклуються про соціальну репутацію, здатні контролювати свої емоції і поведінку (Q3+). Представникам групи (ОбКР+ЗОб-) притаманні прямота, природність, щирість, сентиментальність, наївність, нетактовність, недисциплінованість, невміння аналізувати мотиви партнера, відсутність проникливості, простота смаків, достаток наявними (N-).

Висновки до другого розділу

Отримані результати емпіричного дослідження, дозволяють зробити такі висновки:

Встановлено переважно від'ємні значущі зв'язки показників образливості з усіма показниками асертивності: емоційним (АсЕ), когнітивним (АсК), конативним (АсП), загальним (АсЗаг). Значущий додатній зв'язок демонструє тільки показник образливості ОБКР з усіма наведеними показниками асертивності. Отримані значущі від'ємні зв'язки між показниками образливості ЗОб та показниками самоствавлення, що відбивається у зв'язках із загальним його показником (S – інтегральний показник). Додатній зв'язок на 5% рівні демонструє тільки показник образливості ОБКР з показниками самоствавлення С6 (самоінтерес), С7 (саморозуміння).

Виявлено, що показники образливості, здебільше від'ємно пов'язані з показниками впевненості у собі. Встановлено співвідношення між образливістю та адаптивністю. Виявлено, що всі показники образливості (окрім ОБКР) мають значимі від'ємні зв'язки з усіма показниками адаптивності.

Усі показники емоційного інтелекту (окрім Е – емпатія) від'ємно пов'язані з усіма показниками образливості. Додатний зв'язок має лише показник образливості ЗОб з показниками УСЕ (управління своїми емоціями), СМ (самотивація) та Інтегр (інтегральний показником) емоційного інтелекту. Значимі додатні зв'язки виявлені між усіма показниками образливості та агресивності (за «Тест-опитувальником якісних показників агресивності») за винятком показника образливості ОБКР, що демонструє лише від'ємні зв'язки. Показники агресивності (за А.Басса, А.Даркі) виявили додатні зв'язки (окрім ОБКР) переважно зі всіма показниками образливості.

Аналіз взаємозв'язків між показниками образливості та властивостями особистості, що діагностовано опитувальником FPI, виявив наявність значимих додатних зв'язків майже між усіма факторами. Вивчено співвідношення між показниками образливості та факторами особистості, що надані у моделі Р.

Кеттелла. Майже усі параметри образливості, окрім ОБКР, значимо від'ємно пов'язані з факторами: С (сила «Я»); Н (сміливість); М (практичність); N (проникливість); Q3 (високий самоконтроль); QI (емоційна стабільність); QIV (незалежність). Значимі додатні зв'язки існують між показниками образливості та наступними факторами: G (сила «Над-Я»); L (підозрілість); О (схильність до почуття провини); Q4 (напруженість), QII (екстраверсія).

У результаті якісного аналізу виявлено типи з різним якісно-кількісним поєднанням показників схильності до образи: групу «образливих» осіб (ЗОб+), яка характеризується високими значеннями загального показника образливості, формально-динамічних та якісних показників, та низьким значенням контрольно-регулятивного показника образливості; групу (ЗОб-) «необразливих» (низькі значення всіх показників образливості); групу (ОБКР+ЗОб+) «замаскованих, заличкованих» осіб (високий рівень усіх якісних показників, у тому числі контрольно-регулятивного показника); групу (ОБКР+ЗОб-) «закритих, затиснутих» (домінування контрольно-регулятивного компонента на фоні низьких значень загального показника образливості).

Встановлено, що особи з високим рівнем образливості (ЗОб+) характеризуються такими властивостями особистості як: тривожність, підвищена чутливість, напруженість, роздратування. Образлива людина схильна до різного роду невротичних симптомів, іпохондрії, легко стомлюється. Вона емоційно нестійка, знаходиться під впливом почуттів, легко засмучується, при розладах втрачає рівновагу (P+; FI+; Q4+). Представникам групи властива: невпевненість у собі (ВІСк-); неасертивна поведінка (АсЗаг-); очікування позитивного ставлення від інших (СIII+); проблеми з самокерівництвом (С4-), саморозумінням (С7-), емоційною стійкістю (УЭП-), готовністю змінюватися (ГИ-). «Образливим» властиво: низькій рівень відчуття загальної задоволеності та здатності розуміти і оцінювати соціальну ситуацію, вони прагнуть до збереження звичних, усталених умов життєдіяльності. Представники цієї групи відчувають проблеми з управлінням своїми емоціями (УСЕ-) і самомотивацією (СМ-). Вони схильні до агресивності, особливо до її емоційних та поведінкових проявів (АЕП+; АПП+); вербальної

агресії (BA+). Вони схильні гостро переживати невдачі, можуть поряд з самозвинуваченням, демонструвати ворожість по відношенню до оточуючих. Конфліктна поведінка частіше обирається формою захисту від переживань (FIV+). Ці особи підозрілі, ревниві, заздрісні (L+). Часто бувають егоцентричні та догматичні, вимагає від оточуючих нести відповідальність за їх помилки. Представники групи (ЗОб+) схильні до моралізування, совісні, в них розвинене почуття обов'язку і відповідальності, усвідомлене дотримання загальноприйнятих правил і норм, наполегливість в досягненні мети (G+). Вони наївні, простакуваті, прямі й орієнтовані на соціальне схвалення, вважають за краще працювати і приймати рішення разом з іншими людьми, люблять спілкування і захоплення. Нуждаються в підтримці з боку групи, так як залежать від думки і вимог групи (Q2-).

Представників групи не схильних до переживання образи (ЗОб-) характеризує емоційна стійкість, витриманість, висока працездатність, реалістичність, відсутність нервового стомлення. Вони емоційно зрілі, тверезо дивляться на речі, мають постійні інтереси, реально оцінюють обстановку (C+; FVIII-; FXI-). Необразливим особам характерна соціальна сміливість, активність, розкутість і схильність до ризику (H+). Вони розслаблені, спокійні, незворушні (Q4-). Необразливі особистості не схильні до депресії і тривалого переживання почуття провини, вони нечутливі до схвалення або осуду оточуючих. Встановлено, що осіб з низьким рівнем образливості можна охарактеризувати як відповідальних за свої вчинки, наполегливих у захисті своїх прав, самостійних в діях, обстоюванням своїх думок, навіть якщо це пов'язано з якимись труднощами тощо (Ac3ag+; PAc+). Такі особи демонструють нервово-психічну стійкість, прийняття себе, прийняття інших, спонтанність емоційних реакцій, почуття міри, відсутність тривоги (AAc+). Їм властиво орієнтація в соціальній ситуації, здатність передбачати результати власної асертивної поведінки. Представники групи необразливих у порівнянні з представниками образливих значно впевненіші у собі, демонструють соціальну сміливість і ініціативу у соціальних контактах (Buc+;

ВССм+). Представники групи в цілому не схильна до агресії і агресивних дій, принаймні в нейтральних ситуаціях.

Групі (ОбКР+ЗОб+) «замаскований, заличкований» тип, притаманні такі якості як: відповідальність за свої вчинки, наполегливістю у захисті своїх прав, обстоювання своєї думки (АсКР+). В цілому представники цієї групи демонструють достатній рівень впевненості у собі; самокерівництва (С4+), саморозуміння (С7+); адаптивності; стійкості емоційного переживання (УЕП+). Вони здатні управляти своїми емоціями (УСЕ+) і розпізнавати емоцій інших людей (РЕДЛ+). Встановлено, що представники груп (ЗОб+) і (ОбКР+ЗОб+) частіше ніж дві другі групи реагують агресією, гнівом, роздратуванням, злістю, ворожістю, навіть афектом, не тільки на неприємні життєві ситуації, але й на нейтральні та невизначні з погляду ступеня емоціогеності ситуації (АЕП+). В той же час групі (ОбКР+ЗОб+) властиво направляти свою активність на контроль над своїми емоціями, думками, настановами і реакціями, представники цієї групи прагнуть регулювати свої агресивні дії (АКРП+). Вони схильні до обдумування агресивних дій, або вчинків, але високі значення показника (АКРП+) частіше є перешкодою для їх здійснення. Агресивна поведінка представників групи може бути обхідним шляхом спрямована на іншу особу або не усвідомлюється самим суб'єктом агресії (КА+). В той же час, представникам цієї групи характерно низькі значення показника (ФА-), тобто, вони не схильні до використання фізичної сили проти іншої особи.

ВИСНОВКИ

У роботі наведено результати аналізу переживання образи та образливості як властивості особистості. Наведено результати теоретико-емпіричного дослідження спрямованого на: визначення переживання образи та образливості.

Переживання образи в роботі розглядається і як емоційний стан, що характеризується ситуативністю, актуальністю, динамікою, і як стійка властивість особистості (образливість), що виявляється у позаситуативності, усталеності, схильності особистості до переживання образи навіть у не емоціогенних («не образливогенних») ситуаціях.

Психологічна характеристика образи виявляється у специфічному комплексі емоційних переживань, думок, дій, реакцій, поведінки, які відбивають невідповідність суб'єктивного переживання ображеної людини об'єктивній реальності.

Доведено, що наявність додатних значимих зв'язків компонентів образливості з такими властивостями особистості, як очікування позитивного ставлення від інших, самозвинувачення, агресивність, непряма та вербальна агресія, негативізм, підозрлівість, роздратованість, почуття провини, ворожість, депресивність, сором'язливість, емоційна лабільність, слабкість «Я», конформність, боязкість, залежність від групи, тривожність тощо, свідчать про причетність означених рис до стійкого переживання образи, його «підтримки» і, навіть, спричинення.

Показано, що наявність від'ємних значимих взаємозв'язків, що встановлені між образливістю і широким спектром рис особистості, уможлиблює пошук властивостей, що гальмують прояви переживання образи. Встановлено, що самоприйняття, самоінтерес, впевненість у собі, адаптивність, готовність змінюватися, асертивність, самомотивація, емоційний інтелект, врівноваженість тощо, несумісні із переживаннями образи, блокують їх появу, а при їх виникненні, допомагають опанувати образливі емоції, думки та дії.

Виділено, із застосуванням «методу асів», чотири чисельно наповнені групи осіб з різним якісно-кількісним поєднанням показників схильності до образи (типом): групу «образливих» осіб (домінування загального показника і усіх його складових); групу «необразливих» (низькі значення загального показника); групу «замаскованих, заличкованих» осіб (високий рівень усіх якісних показників); групу «закритих, затиснутих» (домінування контрольно- регулятивного компонента на фоні низьких значень загального показника образливості).

Встановлено, що представників чотирьох виділених груп поєднують риси, котрі властиві усім образливим особистостям (очікування позитивного ставлення від інших, схильність до почуття провини; неадекватне сприйняття власного «Я» як внутрішнього стрижня; неадекватна самооцінка, ригідність, залежність від думки інших, егоцентричність, догматичність, підозрілість тощо).

Емпірично доведено, що представників виділених груп образливості характеризує специфічне аранжування спектру рис особистості, що вивчаються, причому, відмінності виявляються не у їх наявності, або відсутності, а в ступені їх виразу та поєднаннях.

У «образливих» осіб домінує напруженість, роздратованість, агресивність, негативізм, недовірливість, підозрілість, ревнощі, відсутність контролю за своїми емоціями і переживаннями, емоційна нестійкість, підвищена чутливість, виснаженість, невротичні симптоми.

Доведено, що група «необразливих» особистостей характеризуються самоінтересом, самоповагою, впевненість у собі, соціальною сміливістю, ініціативністю у соціальних контактах, незалежністю, товариськістю, врівноваженістю тощо.

Встановлено, що групу «замаскованих, заличкованих» осіб відрізняє більша схильність до обстоювання своєї думки, адаптивність, емоційна регуляція, адекватне розпізнаванням емоцій інших людей, агресивність (непряма), стриманість, обережність в поведінці, прагнення дотримуватися соціальних вимог тощо.

Показано, що група «закритих, затиснутих» осіб характеризується замкненістю, наявністю труднощів з прийняттям себе та інших, низькою ініціативою у нових соціальних контактах, холодністю, схильністю до самотності, високим самоконтролем, раціональністю, практичністю тощо.

Проведене дослідження не вичерпує усіх аспектів проблеми, що вивчається. Перспективами подальшого дослідження є пошук психокорекційних способів образливості особистості та дослідження гендерних, аспектів цієї проблеми, шляхів подолання образливості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Акцентуированные личности: Пер с нем. / Карл Леонгард; Предисл. и ред. В.М. Блейхера. 2-е изд. стер. К.: Выща шк. Головное изд-во, 1989. 375 с.
2. Біда С. (2019). Базові емоції: поняття та види. Збірник наукових праць «Проблеми сучасної психології», (16). Відновлено з: <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2012-16.%p>
3. Выготский Л.С. (1984). Собр. соч.: В 6 т. М.: Педагогика. Т.4. 432 с.
4. Гарькавец С.О. (2016). Гендерні особливості інсталяції образи. The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. A Series of «Psychology», (59), 59-64. Retrieved from <https://periodicals.karazin.ua/psychology/article/view/6038>
5. Гарькавец С.О. (2022). Особливості прояву образи у дітей різного віку та можливості її опанування. Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. Сєверодонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля. № 2(58). Т. 1. С. 77-88.
6. Гільман А.Ю. (2015). Проблема саногенного мислення в зарубіжній науці. Вісник Харківського національного університету №1150. Психологія здоров'я та клінічна психологія. С. 64-68
7. Гусак О. (2013). Психологічні аспекти визначення поняття «образу». Матеріали XVIII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД». Збірник наукових праць. Переяслав-Хмельницький. 272 с. Відновлено з: http://neasmo.org.ua/zbirnuk_final_12_2013.pdf
8. Джеджера О.В. (2014). Емоційне переживання: сутність феномена. Відновлено з: <http://appspsychology.org.ua/data/jrn/v10/i26/28.pdf>
9. Дмитріюк Н. (2019). Вплив емоцій на формування та становлення особистості. Збірник наукових праць "Проблеми сучасної психології", (8). <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2010-8.%p>

10. Заброцький М.М. (2009). Емоції. Енциклопедія Сучасної України. НАН України, НТШ. К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Відновлено з: <https://esu.com.ua/article-17852>
11. Засекіна Л.В., Пастрик Т.В. (2013). Основи психології та міжособове спілкування : навч. посіб. Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 184 с.
12. Каліна Н.Ф. (2010). Психотерапія: підручник. К.: Академвидав. 288 с.
13. Кальниш В.В., Пишнов Г.Ю., Дорошенко М.М., Швець А.В., Апихтін К.О., Кудієвський Я.В. (2009). Психофізіологічні особливості надійності операторської діяльності осіб в різних функціональних станах. Український журнал з проблем медицини праці. (2) 18.С. 51-58.
14. Кошова І.В. (2022). Робота з темою образи в психодраматичній групі. Науковий вісник ХДУ Серія Психологічні науки. №1. С. 18-25
15. Кравчук С. (2005). Психологічні особливості емоційної лабільності особистості. Соціальна психологія. № 4 (12). С. 55–63.
16. Кукушкин С., Ганус Г. (2001). Притчи. Ведический поток. Москва. Росток. 416 с..
17. Луценко, О. Л. (2017). Freiburg personality inventory fpi – validity testing and local standardization. The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. A Series of «Psychology», (61), 49-54. Retrieved from <https://periodicals.karazin.ua/psychology/article/view/8211>
18. Максименко С.Д. (2005). Переживання як психологічний механізм саморозвитку особистості. Педагогічний процес: теорія і практика. Зб. наук. праць. Вип. № 3. К : П/П “ЕКМО”, 2005. С. 343 – 360.
19. Миколайчук М., Чепьолкіна О. (2020). Психологічні особливості Переживання образи та прощення у осіб з різними ранніми дезадаптивними схемами. Наукові записки УКУ. Педагогіка. Психологія, вип. 3. С. 91–104. Відновлено з: <https://er.ucu.edu.ua/handle/1/2505>
20. Моначин І. (2019). Закономірності переживань особистості в ситуації безробіття. Збірник наукових праць "Проблеми сучасної психології", (17). <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2012-17.%p>

21. Обида личная, в уголовном праве. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). СПб., 1890-1907
22. Орлова Л.Н., Шипилова И.А. (2009). Пиши обиды на песке: Психологический тренинг. Одесса: Друк, 2009. 136 с.
23. Прохоренко, Л. (2020). Психокорекція мотивації дітей із когнітивними порушеннями. Особлива дитина: навчання і виховання, 2(91), 75-85. <https://doi.org/10.33189/ectu.v2i91.26>
24. Рильський М. Слово про Ігорів похід. Відновлено з: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=22662>
25. Ромек В.Г. (1998). Тесты уверенности в себе. Практическая психодиагностика и психологическое консультирование. Ростов-на-Дону : Ирбис, 1998. С. 87–108
26. Рубинштейн С.Л. (2003). Бытие и сознание. Человек и мир. СПб.: Питер, 2003. 512с.
27. Санникова О.П. Кузнецова О.В. (2009). Адаптивность личности. Одесса : Издатель Н. П. Черкасов, 258 с.
28. Саннікова А.О. (2009). Особливості переживання сценічних бар'єрів. Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія 12, Психологічні науки. К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, Ч. II. № 26 (50). С. 84.
29. Саннікова О.П. (2013). Діагностика асертивності : результати апробації методики «ТОКАС» Наука і освіта : Науково-практичний журнал Південного наукового центру АПН України. Тематичний спецвипуск : «Традиції та новації сучасної освіти в Україні». № 3/СХІІІ. С. 140–144.
30. Саннікова О.П. (2013). Макроструктура особистості: психологічний опис. Наука і освіта. Тематичний спецвипуск. «Психологія особистості: теорія, досвід, практика» Одеса. №7. С.7-12
31. Саннікова О.П., Бедан В.Б. (2018). Презентація інструменту оцінки схильності особистості до переживання самотності. Наука і освіта. Науково-практичний журнал Південного наукового центру АПН України. №5. С. 5-18

32. Сокур А. В., Грисенко Н. В. (2013). Особистісні особливості здатності до пробачення у осіб юнацького віку. Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Педагогіка і психологія». Вип. 19. С. 129–136.

33. Сокур А.В., Носенко Е.Л. (2018). Готовність до пробачення як особистісний ресурс успішності подолання життєвих ускладнень. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». Т. 1. Вип. 2. С. 119–127

34. Сокур А.В., Носенко Е.Л. (2018). Роль готовності до пробачення себе у подоланні життєвих ускладнень. Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology. Vol. VI (67). № 163. P. 74–77

35. Столин В.В. (1983). Самосознание личности. М.:Изд-во МГУ, 1983. 284с.

36. Столин В.В., Пантिलеев С.Р. (1978). Опросник самоотношения. Практикум по психодиагностике: Психодиагностические материалы. Москва. С. 123-130.

37. Сучасний тлумачний словник укр.. мови: 50000 слів / За заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В.В. Дубічинського. Х.: ВД «Школа», 2006. 832 с.

38. Фурманов И.А. (1996). Детская агрессивность. Минск. 192 с.

39. Чаплінська Ю.С. (2020). Фільманаліз в роботі психолога: практичний посібник. Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 96 с.

40. Чебикін О.Я. (2003). Емоційна сфера дітей та особливості її розвитку. ПНЦ АПН України. Одеса : ПНЦ АПН України. 135 с.

41. Юрченко В. (2019). Становлення системного підходу як методологічного засобу розробки та систематизації наукових знань. Збірник наукових праць "Проблеми сучасної психології", (15). <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2012-15.%p>

42. Яцина О.Ф. Методичні рекомендації до практичних занять з курсу «Психологія сім'ї» для студентів за напрямом підготовки 6.030102. Психологія. Ужгород, 2016. 31 с.

43. 16 Personality Factors (16PF) Test. Відновлено з:
<https://www.idrlabs.com/16-personality-factors/test.php>
44. Berne E. (1955). Group Attendance: Clinical and Theoretical Considerations. *International Journal of Group Psychotherapy*, 5: 392 – 403.
45. Blake, K.R., Hopkins, R.E., Sprunger, J.G., Eckhardt, C.I., & Denson, T.F. (2018). Relationship quality and cognitive reappraisal moderate the effects of negative urgency on behavioral inclinations toward aggression and intimate partner violence. *Psychology of Violence*, 8(2), 218-228.
<http://dx.doi.org.unh.idm.oclc.org/10.1037/vio0000121>
46. Elison, J., Garofalo, C., & Velotti, P. (2014). Shame and aggression: Theoretical considerations. *Aggression and Violent Behavior*, 19(4), 447-453.
<https://doi.org/10.1016/j.avb.2014.05.002>
47. Enright R. D., Zell R.L. (1989). Problems encountered when we forgive one another. *J. Psychol. And Christianity*. № 8. P. 52 –60
48. Enright R.D. (1991). The Human Development Study Group. The moral development of forgiveness. W.M. Kurtiness, J.L. Gerwitz. *Handbook of moral behavior and development*. V 1: Theory. Hillsdale, NJ: LEA. P. 123 – 152.
49. Falk, M., Herpertz, S. C., Kleindienst, N., & Bertsch, K. (2017). Emotion dysregulation and trait anger sequentially mediate the association between borderline personality disorder and aggression. *Journal of Personality Disorders*, 31(2), 256-272.
50. Freud A. (1979). *The Ego and the Mechanisms of Defense*. Intl Universities Pr Inc; Revised edition. 191 p.
51. Fromm E. (1992). *The Anatomy of Human Destructiveness*. Holt Paperbacks; Revised and Rev edition. 576 p.
52. Grebin, N. . (2020). Psychological determinants of the individual's propensity to manipulate in interpersonal interactions. *Journal of Education Culture and Society*, 6(1), 108-119. <https://doi.org/10.15503/jecs20151.108.119>
53. Hall Nicholas (2007). *Emotional Intelligence: A Primer*. Відновлено з:
<https://positivepsychologynews.com/news/nicholas-hall/20071110481>

54. Harris T. (1976). *I'm OK-You're OK*. William Morrow Paperbacks; Reprint edition. 320 p.
55. Henseler H. (1975). The suicidal act from the standpoint of the psychoanalytic theory of narcissism. *Psyche: Zeitschrift für Psychoanalyse und ihre Anwendungen*, 29(3), 191–207.
56. Hoffman E. (2003). *The Wisdom Of Carl Jung (Wisdom Library)*. Citadel. 240 p.
57. Horney K. (1994). *The Neurotic Personality of Our Time*. W. W. Norton & Company; Revised ed. Edition. 304 p.
58. Horney K. (1937). *The neurotic personality of our time*. New York: Norton.
59. Horney, K. (1991). *Neurosis and human growth*. New York: Norton. 376 p.
https://doi.org/10.1521/pedi_2016_30_247
60. Katherine D M. Lee. (2020). *The Effects Of Interpersonal Emotion Regulation During Conflict on Partner-Directed State Aggression*. Doctoral Dissertations. 2509.
Відновлено з: <https://scholars.unh.edu/dissertation/2509>
61. Mayer J.D., Salovey P., Caruso, D.R., & Sitarenios G. (2001). Emotional intelligence as a standard intelligence. *Emotion*, 1(3), 232–242.
<https://doi.org/10.1037/1528-3542.1.3.232>
62. McClelland David C. (2014). *Human Motivation*. Cambridge University Press. 690 p.
63. McCullough M.E. *Beyond Revenge: The Evolution of the Forgiveness Instinct*. San Francisco: Jossey-Bass, 2008. 298 p.
64. Perls F. (1994). *Gestalt Therapy*. Souvenir Press. 470 p.
65. Perls F. (2013). *Experiments in Psychology of Self-Knowledge*. P. 240
66. Perls F.S. (1959/1975/1980): *Gestalttherapie und Kybernetik, Integrative Therapie 1* (1975) 24-32 und idem (1980) 119-128. Engl. Orig. bei Petzold, H.G. (1997s): "Gestalt Therapy and Cybernetics" - ein verschollener Text von Fritz Perls, vorgestellt und kommentiert aus integrativer Sicht. *Gestalt (Schweiz)* 30 (1997) 53-62
67. Shostrom E. (1980). *Man the Manipulator*. Bantam Books. 194 p.

68. Spinoza B. (2016). *The Collected Works of Spinoza, Volume II*. Princeton University Press. 792 p.
69. Svertilova N. (2014). The disposition to experience offence as a destructive characteristic of personality. *Spółeczeństwo i rodzina*. №39(2) C.125 -135
70. Wilt J., & Revelle W. (2020). A personality perspective on situations. In J.F. Rauthmann, R.A. Sherman, & D.C. Funder (Eds.), *The Oxford handbook of psychological situations* (pp. 159–178). Oxford University Press.

ДОДАТКИ

Додаток А

ЗНАЧЕННЯ Т-КРИТЕРІЮ СТ'ЮДЕНТА МІЖ ОДНОЙМЕННИМИ ПОКАЗНИКАМИ В ГРУПАХ, ЩО ПОРІВНЮЮТЬСЯ

Таблиця А.1

Значення t-критерію Ст'юдента між однойменними показниками впевненості у собі (за «Тестом впевненості у собі» В.Г. Ромека) в групах, що порівнюються

Групи	Показники впевненості в собі		
	ВуС	ВССм	ВіСк
1/2	-4,879***	-3,128**	-0,769
1/3	2,385*	3,412**	3,128**
1/4	-3,097**	1,236	1,001
2/3	2,999**	2,923**	3,387*
2/4	1,679	3,238**	2,453**
3/4	-4,256***	- 1,687	-1,299

Примітка: показники впевненості у собі: ВуС – впевненість у собі, ВССм – со-ціальна сміливість, ВіСк – ініціатива у соціальних контактах

**Значення t-критерію Ст'юдента між однойменними показниками
емоційного інтелекту (за методикою «Емоційний інтелект Н. Холла)
в групах осіб, з різним типом образливості**

Групи	Показників емоційного інтелекту					
	ЕО	УСЕ	СМ	Е	РЕДЛ	ЗЕІ
1/2	-1,144	-3,654**	-6,398***	-1,252	-2,376*	-3,141**
1/3	-2,941*	-4,769**	-3,547**	1,011	-3,546**	-3,454**
1/4	1,322	-6,187***	-2,866*	1,021	2,678*	1,326
2/3	-2,931*	-2,997**	0,081	0,383	-2,278*	-2,004*
2/4	1,035	-2,866*	2,994*	2,677*	3,412**	5,231***
3/4	3,387**	1,232	1,118	1,033	2,998**	3,546**

Примітка. Умовні позначення показників емоційного інтелекту: ЕО –емоційна обізнаність; УСЕ – управління своїми емоціями; СМ – самомотивація; Е – емпатія; РЕДЛ – розпізнавання емоцій інших людей; ЗЕІ – інтегративний (загальний) рівень емоційного інтелекту

**Значення t-критерію Ст'юдента між однойменними показниками
агресивності (за «Тест-опитувальником якісних показників
агресивності»**

**О. П. Саннікової, І. С. Мазохи),
в групах осіб з різним типом образливості**

Групи	Показники агресивності				
	АЕП	АКП	АПП	АКРП	ЗПА
1/2	5,398***	4,231***	6,412***	3,234**	5,231***
1/3	1,009	-2,769*	-2,229*	-3,176**	1,209
1/4	3,289**	2,546*	3,023**	1,081	2,326*
2/3	-2,654*	-4,118***	-2,989**	-5,398***	-3,546**
2/4	-2,687*	-1,007	-2,001	-3,097**	-3,5343**
3/4	0,998	4,001***	3,187**	2,287*	2,001

Примітка. Позначення: АЕП – емоційний показник агресивності; АКП – когнітивний показник агресивності; АПП – поведінковий показник агресивності; АКРП – контрольно-регулятивний показник агресивності; ЗПА – загальний показник агресивності

**Значення t-критерію Ст'юдента між однойменними показниками
агресивності (за методикою А. Басса, А. Даркі) в групах, що
порівнюються**

Групи	Показників агресивності				
	ФА	ВА	КА	Н	Р
1/2	4,005***	4,890***	5,121***	2,343*	5,109***
1/3	2,176*	6,001***	1,022	-2,567*	2,234*
1/4	1,322	5,211***	2,543*	1,002	3,213**
2/3	-2,578*	-2,078	-3,576**	-3,111**	-4,879***
2/4	-4,121***	0,018	-1,122	-3,612**	-2,965**
3/4	-2,987**	-3,103**	5,102***	2,435*	2,443*
Групи	Показників агресивності				
	П	О	ЧВ	ВР	АГР
1/2	4,657***	4,118***	2,453*	4,289***	4,989***
1/3	-2,675*	0,418	3,354**	1,021	0,726
1/4	-4,769***	0,314	1,114	-3,223**	-3,102**
2/3	-5,768***	-5,342***	-0,439	-3,001**	-2,987**
2/4	-0,322	-6,112***	-1,002	-2,005	1,526
3/4	1,322	1,235	-2,298*	-0,011	1,021

Примітка. Позначення: ФА – фізична агресія; ВА – вербальна агресія; КА – не-пряма агресія; Н – негативізм; Р – роздратування; П – підозрілість; О – образа; ЧВ – почуття провини; ВР – ворожість; АГР – агресивність

Таблиця А5

**Значення t-критерію Ст'юдента між факторами особистості у
групах, що порівнюються (за методикою Р. Кеттелла)**

Гр.	Фактори особистості, що порівнюються						
	A	C	E	F	G	H	
1/2	-3,476**	-4,449***	-2,549*	2,198*	3,256**	-4,884***	
1/3	1,562	-2,118*	-2,421*	3,572**	1,008	1,786	
1/4	1,674	-2,511*	-2,788*	2,655*	-1,468	1,536	
2/3	6,132***	5,312***	-1,344	1,546	-2,554*	2,289**	
2/4	5,347***	3,451**	0,925	1,187	-5,112***	4,769***	
3/4	1,002	-1,545	1,544	-1,342	3,576**	1,118	
Гр.	Фактори особистості, що порівнюються						
	I	L	M	N	O	Q1	
1/2	2,438*	5,943***	1,008	-3,399**	5,794***	-3,287**	
1/3	3,451**	5,823***	1,885	-6,780***	0,561	-2,681*	
1/4	3,389**	4,766***	3,287*	1,228	3,188**	1,458	
2/3	1,231	-2,452*	0,893	-3,009**	-2,357*	-1,444	
2/4	2,998**	0,934	3,674**	6,154***	-2,467*	2,498*	
3/4	1,434	3,554**	1,005	5,989***	2,671*	3,809**	
Гр.	Фактори особистості, що порівнюються						
	Q2	Q3	Q4	QI	QII	QIII	QIV
1/2	-5,94***	-2,579*	4,989***	0,672	2,990**	-3,578**	-5,23***
1/3	-3,054**	-5,29***	1,085	2,005	-0,375	-3,341**	-4,433**
1/4	-2,001	-3,119**	1,081	3,734**	2,199*	-0,085	-2,005
2/3	-1,009	-5,67***	-3,340**	1,678*	-3,245**	-1,545	-1,377
2/4	3,543**	-2,452*	-6,14***	3,556**	2,671*	2,009*	3,101**
3/4	5,671***	1,342	-1,665	1,424	-1,389	3,665**	4,894***

Примітка: умовні позначення: А (афектотимія – сизотимія), С (сила – слабкість «Я»), Е (домінантність – конформність), F (безпечність – заклопотаність), G (сила – слабкість «над-Я»), H (смівливість – боязкість), I (м'якість – твердість), L (підозрілість – довірливість), M (мрійливість – практичність), N (проникливість – наївність), O (схильність до відчуття провини – самовпевненість), Q1 (радикалізм – консерватизм), Q2 (самодостатність – залежність від групи), Q3 (високий – низький самоконтроль), Q4 (напруженість – розслабленість), QI (екстра- версія – інтроверсія), QII (тривожність – емоційна стабільність), QIII (кортикальна жвавність – сензитивність), QIV (незалежність – покірність).